

HAZAR'DA TEHLİKELİ OYUNLAR: Statü Sorunu, Paylaşılmalı Kaynaklar ve Silahlanma Yarışı

Sinan OĞAN*

This essay focuses on the most important and probably the first "multilateral" problem that arose in the region after the demise of the USSR; the legal status of the Caspian Sea. It analyses the arguments of the littoral states, partitioning of the rich hydrocarbon resources in relation to these, the arms race that emerged among these countries and possible future developments in the region.

Sovyetler Birliği'nin dağılması dünya üzerinde yeni ülkelerle beraber çıkar mücadelesi alanlarını da ortaya çıkarmıştır. Hazar bölgesi, Sovyetler sonrası ortaya çıkan yeni jeopolitik denklemde bölgesel ve uluslararası güçlerin en çok nüfuz mücadelesine giriştiği bölgelerin başında gelmektedir. Zira bu bölge zengin hidrokarbon kaynakları ile büyük petrol oyununun yeni coğrafi mekanı niteliğini almıştır. Hazar'daki bu büyük oyun içerisinde, Başta Rusya olmak üzere beş kıyıdaş devletin yanısıra diğer uluslararası aktörler; Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa Birliği, Çin ve Türkiye de ciddi bir etkiye sahip olmaya çalışmaktadırlar.

Hazar, Doğu-Batı Enerji Koridoru çerçevesinde şekillenen Batı politikası ile petrol ve doğal gaz rezervleri üzerindeki 70 yıllık hakimiyetini kaybetmek tehlikesiyle karşılaşan Rusya'nın, bölgedeki etkinlik mücadelesinin en önemli merkezi konumuna gelmiştir. Bu yeni jeostratejik mekandaki sorun, nitelik itibarıyla bir statü ve zengin kaynakların paylaşımı tartışmaları şeklinde yansısı da, aslında sadece bunlardan ibaret değildir. Sorunun temelinde yatan ana sebep bölgede "jeopolitik üstünlük" uğrunda yapılan mücadeledir. Hazar'ın statüsü ise bu mücadelede sonuca ulaşmak için kullanılan önemli araçlardan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira Hazar'daki bir çok yatağın geleceği "statü" sorununun nasıl çözüleceğine bağlıdır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla beraber Hazar bölgesi enerji kaynakları dünyanın en büyük üçüncü hidrokarbon rezervi olarak ön plana

* ASAM, Rusya-Ukrayna Araştırmaları Bölümü Başkanı

¹ Vladislav Yuriçsın, "Kaspiiskie Şahmatı: Moskva vvodit Novuyu Figuru", <http://www.uzbekistanerk.org/2ru280700.html>, 28 Temmuz 2000

Avrasya Dosyası, Türkmenistan Özel, Yaz 2001, Cilt: 7, Sayı: 2, s. 143-

çıkarken, bu bölgede bağımsızlığına kavuşan üç yeni cumhuriyetle (Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan) beraber Hazar Denizi iki yönlü ilişkilerden çok yönlü bir ilişkiler denizine çevrilmiştir.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılmasına kadar Hazar, mevcut askeri güç ve petrol sanayisi ile tam anlamıyla bir Sovyet denizi niteliğindedir. İran, Hazar'ın sadece güneyinde küçük bir kısmını kontrol eden önemsiz bir ortak durumundaydı. Ancak Sovyetlerin çöküşü ve bölgede İran'a nispeten daha güçsüz devletlerin ortaya çıkmasıyla bu ülke, bölgede yeni jeopolitik kazanımlar elde etmek için çok zorlu bir mücadeleye başladı. İran, bu mücadelesini genelde diplomatik kanallarla sürdürse de, 23 Temmuz 2001'de ki olayda görüldüğü üzere bazen de askeri baskılarla bu büyük oyun içerisinde kazanımlar elde etmeye çalışmaktadır.

Hazar'ın kıyısındaki yeni bağımsız aktörler Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan mevcut jeopolitik konumları sebebiyle herhangi bir uluslararası suya çıkışı olmayan birer kara devletidirler. Karasal nitelikleri sebebiyle ortaya çıkan uluslararası taşıma ve koridor sorunları, bu ülkelerin gündeminde petrol ve doğalgaz boru hatlarını ön plana çıkarmıştır. Dolayısıyla Hazar'a kıyıdaş olan ülkeler Hazar sorununu "milli güvenlik" sorunlarının önemli bir parçası olarak algılamaktadırlar. Bu durum ise Hazar'ın statüsünü daha da önemli kılmaktadır.

Türkiye açısından bakıldığında, bu sorunun birkaç yönü bulunmaktadır. Türkiye bir yandan kardeş cumhuriyetlerin bekası üzerinde önemli neticeler verebilecek "statü" sorununda bu ülkelerin pozisyonlarını savunurken, diğer yandan da bölgedeki enerji projelerindeki iştirakleri ve boru hatları güzergahları dolayısıyla bir "enerji havuzu ve geçiş ülkesi" olma üstünlüğünü yakalamaya çalışmaktadır. Hazar Denizi'nin statüsünün özellikle "karasuların sınırları" ile ilgili yanları sebebiyle de Hazar-Ege paralellikleri de kurulabilecektir. Yukarıda sayılan doğrudan ve dolaylı neticeleri itibarıyla de Hazar sorunu sadece kıyıdaş ülkeler için değil, Türkiye için de birincil dereceden önem arz etmektedir.

Hazar bölgesinde tahminen 40 milyar varillik bir petrol rezervi vardır. Önümüzdeki yıllarda araştırmaların kesinlik kazanmasıyla bu rakamın 100 ilâ 200 milyar varil civarında bir seviyeye çıkması beklenmektedir. Basra Körfezi'nde Batılıların uğruna savaşmayı göze aldıkları Kuveyt'teki toplam petrol rezervinin 97 milyar varil olduğu düşünülürse, bölgenin uluslararası rekabet ortamında gün geçtikçe neden daha fazla önem kazandığı anlaşılabilir.²

² "Orta Asya ve Hazar Denizi Petrolleri Üzerinde Poker Oyunu", <http://www.turkiye.net/mbinay/news/analiz2.htm>, 28 Mayıs 2001

Hazar'ın Coğrafyası

Avrasya bölgesinin en önemli "yeni coğrafi" mekanı olan Hazar Denizi'nin hukuki statüsünü incelerken, statü sorununu doğrudan etkileyecek olan coğrafi özellikleri de tarif etmek gerekmektedir. Zira, tartışılan konu her şeyden önce bir coğrafi mekândır ve bu coğrafi mekanın statüsünü belirleyecek olan en önemli unsurların başında da coğrafi özellikleri gelmektedir. Hazar'ın coğrafyasını bilmeden, ona kıyıdaş ülkelerin jeopolitik argümanlarını anlamak mümkün değildir. Coğrafya ile beraber burada belki de zikredilmesi gereken ikinci önemli konu da bölgenin kısa tarihçesidir. Zira, doğru yargı ancak tarih ve coğrafyanın ahenk içerisinde algılanması ile elde edilebilecektir.

.....
Zira, doğru yargı ancak tarih ve coğrafyanın ahenk içerisinde algılanması ile elde edilebilecektir.

1991 yılına kadar Sovyetler Birliği ve İran arasında bölünen Hazar, SSCB'nin yıkılmasından sonra Dağıstan (Rusya Federasyonu), Azerbaycan, İran, Türkmenistan ve Kazakistan tarafından çevrelenen yeni bir coğrafi statü almıştır. Hazar, coğrafya kitaplarında ve çeşitli ansiklopedilerde "dünyanın en büyük (tuzlu su) gölü" olarak tanımlansa da, tarih boyunca hep bir "deniz" olarak algılanmış ve bu şekilde isimlendirilmiştir.

Güneydoğu Avrupa ile Asya'nın birleştiği bölgede, 47.07-36.33 kuzey paralelleri, 45.43-54.20 doğu meridyenleri arasında yerleşen Hazar Denizi'nin toplam sahası 376 bin km² ve su hacmi ise 76,700 km³tür.³ Kuzeyden güneye 1.200 km. uzunluğunda ve batıdan doğuya 320 km genişliğindedir. Hazar'da ortalama derinlik 184 metredir. Suyun en derin noktası Azerbaycan'a ait Lenkeran bölgesinde 1.200 m. ve en sığ noktası ise kuzeyde Volga (İdil) Nehri'nin döküldüğü alanda 5 m. civarındadır. Hazar'ın en geniş yeri 554 km ve en dar yeri ise 200 km'dir. Hazar sahillerinin toplam uzunluğu 7.010 km'dir. Kazakistan'ın 2.340 km, Rusya Federasyonu'nun 1.930 km, Türkmenistan'ın 1.200 km, Azerbaycan'ın 800 km ve İran'ın 740 km uzunluğunda Hazar'a kıyısı bulunmaktadır.⁴

Hazar, içerisinde Avrupa'nın en büyük ırmağı olan Volga Nehri'nin de bulunduğu 130'dan fazla, çeşitli ölçeklerdeki akarsular tarafından

³ <http://www.caspianenvironment.org/countries.htm>, 14 Eylül 2001

⁴ Z. N. Eminov, *Azerbaycan'ın Fiziki ve İktisadi Coğrafyası*, Derslik, Bakü, 2000 ss. 36-40; R. Rehmanov, A. Rehimov, *Xezer ve Neft*, Azernes, Bakü 1961, s. 22; <http://www.president.ir>; <http://www.president.az>; <http://www.grida.no/enrin/htmls/turkmen/soe2/russian/backgr/general.htm>; <http://www.undp.org/rbec/nhdr/1996/russia/>; <http://www.president.kz/main/mainframe.asp?lng=ru>

beslenmektedir. Volga, Hazar'a dökülen nehir sularının yüzde 82'sini karşılamaktadır. Geniş bir deltayla Hazar'a dökülen Volga'nın akıttığı büyük miktardaki su, ırmakla denizin birleştiği bölgede deniz suyunu içilebilecek kadar tatlandırır. Don ve Volga nehirleri arasındaki bağlantı kanalı ile Hazar Karadeniz'e bağlanmaktadır.

Hazar Denizi derinliğine ve su sirkülasyonuna göre üç kısma ayrılarak incelenir. Kuzey kısmı toplam yüzey alanının yüzde 28'ini kaplar ve bu alanda ortalama su derinliği 6,2 m'dir. Bu kesimde su sirkülasyonu saat yönündedir. Orta kısmı yüzde 36'lık bir alanı kaplar ve ortalama 176 m su derinliğine sahiptir. Güney kısmı ise diğer yüzde 36'lık alanı kaplar ve ortalama 325 m, maksimum 1000 m su derinliğine sahiptir. Bu alanda ve orta alanda su sirkülasyonu saat yönünün tersidir.⁵

Hazar Havzası Enerji Kaynaklarına Kısa Tarihsel Bakış

Hazar bölgesindeki petrol ve doğal gaz kaynaklarının keşfi ve bölge halkı tarafından kullanımının tarihçesi milattan önceki devirlere rastlasa da, denizden petrol ilk defa 16. yüzyılda çıkarılmıştır.⁶ Özellikle Azerbaycan sahillerinde petrolün aktif bir şekilde üretilmesi ve dünya piyasalarına sürülmesiyle 19. yüzyılda Batılı petrolcülerinin akınına uğrayan bölge 1900'lü yılların başında tek başına dünya petrol üretiminin yarısını karşılamaktaydı. Hazar Denizi'nin Sovyetler Birliği'nin işgaline uğramasından sonra, ilk petrol çıkarılma işlemi 1922'de Azerbaycan kıyılarında Bibi Heybet bölgesindeki İliç körfezinde yapıldı. Ancak, Hazar'da asıl petrol macerası 7 Kasım 1949'da, Azerbaycan'ın "Neft Taşları" yatağının işletime açılmasıyla başladı.⁷ Yeni keşfedilen bu yataklarla Hazar'da en büyük üretici konumunda olan Azerbaycan, 1986 yılına kadar SSCB'nin denizden çıkardığı petrolün yüzde 60'ını tek başına karşıladı.

Azerbaycan, Hazar bölgesinde önemli altyapı ve nitelikli petrol mühendislerine sahip olması sebebiyle bu coğrafyada birbiri ardınca yeni yataklar keşfetmeye başladı. Hazar'ın Azerbaycan sektörü ile Türkmenistan sektörü arasında yerleşen ve bugün iki ülke arasındaki en önemli sorun haline gelen Kepez/Serdar yatağını da 1959'da Azerbaycan jeologları keşfetmiş ancak, ilk petrol üretimi 1989'da yapıldı. Bu arada Rusya Federasyonu, Kazakistan ve Türkmenistan'da

⁵ "Türkiye ve Dünyadan Petrol Haberleri Bülteni", Mart 1997, s. 4.

⁶ Rehmanov, *Xezer ve Neft*, s. 108

⁷ Rahman Kurbanov, "Morskaya Neftegazodobiçai ee Problemi", *Caspian Energy Dergisi*, Bakü, No: 3, 2000

kendi ulusal sektörlerinde petrol ve doğal gaz arama çalışmalarına hız verdiler. Hazar'da kıyıdaş ülkelerin bağımsızlıklarını kazanmaları ve bunu takiben her keşfedilen yeni yatak ile beraber statü ve paylaşım sorunu, kıyıdaş ülkelerin gündeminde daha çok yer almaya başladı.

Hazar'ın Statüsü Sorunu

Türkistan ve Kafkasya, Çarlık Rusya'sına "sıcak denizlere inme" idealini kazandıran ve bu amaç doğrultusunda 1723'te Bakü'yü işgal ettiren Çar Petro'nun Kafkasya bölgesini işgaliyle Batılı bir gücün etkisi altına girdi. Bu olaylardan sonra, bölge ilk defa uluslararası alana taşınmış oldu.⁸ Hazar Denizi, 16 Şubat 1828 Türkmençay Anlaşması ile St. Petersburg ve Tahran (Kaçar Devleti) arasında bölündü ve bu bölünmeyle Hazar Denizi'nin hukuki statüsüne ilk defa bir anlaşma metninde yer verildi.⁹ İran ile Çarlık Rusyası'nın Hazar'da sınırlarının çizildiği Türkmençay Anlaşması ile İran'a Hazar'da donanma bulundurma yasağı getirildi ve Hazar Denizi, Çarlık Rusyası dışındaki ülkelerin deniz gücüne kapatıldı.

Rusya Federasyonu, Türkmençay Anlaşmasına göre 1828'den itibaren Hazar üzerinde tam hakimiyetini sürdürmekteydi. Bununla birlikte, 1921 yılında Rusya içerisinde bulunduğu siyasi şartlar sebebiyle Hazar'da İran'a kullanım hakkı verdi. İran, bu hakkını 1953 yılına kadar pek kullanmadı ve bu tarihe kadar Hazar'da esas inisiyatif SSCB'de olmuştur.¹⁰

1920'lere kadar Çarlık Rusyası egemenliğinde olan Hazar Denizi konusunda, İran ile Rusya arasında 26 Şubat 1921'de "Dostluk ve İşbirliği" Anlaşması imzalanarak daha önceki imzalanan tüm anlaşmalar iptal edilmiş ve her iki ülkeye seyrüsefer (navigation) serbestisi getirilmiştir. İran bu yeni anlaşmayla, Hazar'da kendi bayrağı altında seyrüsefer hususunda Rusya ile eşit haklara sahip olmuştur. Bu anlaşmadan sonra kurulan SSCB, 1 Ekim 1927'de İran'la yeni bir anlaşma daha imzalamış ve Hazar Denizi resmen "Sovyet-İran denizi" olarak kaydedilmiştir.¹¹ SSCB ve İran arasında bölünen Hazar Denizi'nin bu bölünmüşlüğü böylece hukuki bir kimlik kazanmıştır.

⁸ Mahmud İsmayıl, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü, 1993, ss. 178-180

⁹ R.F. Mamedov, "Mejdunarodno Pravavoy Status Kaspiyskogo Morya, Kak Pograniçnogo Ozera" *Beynelhalg Hügug*, Bakü, 1998, No: 1, s. 10

¹⁰ L. Yevgraşina, "Azerbaycan Xezerin Statusunun Müeyyenleşdirilmesi Meselesinde Telesmelidirmi?", *Ayna Gazetesi* (Bakü), 2 Kasım 1996

¹¹ *Dokumenti Vneşney Politiki SSSR*. M. Politizdat, Moskova, 1965. s. 429

27 Ağustos 1935'te Sovyetler Birliği ve İran arasında imzalanan "Ticaret, Gemicilik ve Meskunlaşma Hakkında Anlaşmanın" ardından 25 Mart 1940'ta imzalanan "Ticaret ve Seyrüsefer Anlaşması" ile Hazar Denizi'nin hukukî statüsüne biraz daha açıklık getirilmiştir. 1940 Anlaşması, genel olarak 1935 anlaşmasını tekrar etmenin yanısıra kıyıdaş ülkelere (İran ve SSCB) off-shore sularda 10 deniz millik¹² bir alanda (karasularında) serbest balıkçılık yapma hakkı tanımıştır.¹³ Ayrıca 1935 ve 40 Anlaşmalarında Hazar'ın, SSCB ve İran'a ait kapalı bir "Sovyet-İran denizi" (*enclosed sea*) olduğu vurgulanmış ve Hazar'ın iki ülkenin ortak egemenliğinde (*joint sovereignty*) olduğu ve bu durumun hayati önem taşıdığı belirtilmiştir.¹⁴ SSCB ve İran'ın, Hazar'ı "sadece iki ülkeye ait bir su parçası" olarak tanımlamalarındaki esas amaç Hazar'ı dış müdahalelere kapamak olmuştur.

SSCB ve İran arasında, Hazar Denizi'ne ilişkin bir çok anlaşma bulunmasına rağmen bu anlaşmaların hiçbirinde denizin statüsü tam olarak belirlenmediği gibi, iki ülke sınırlarına da bir netlik getirilmemiştir. Bu durum iki ülke ilişkilerinde karışıklıklara sebep olmuştur. Bu sebeple 1935'de Stalin, gizli bir emir vererek İçişleri Komiseri Henri Yagod'dan SSCB-İran sınırını belirlemesini istedi. Yagod'un, yapmış olduğu çalışmalar neticesinde, SSCB'nin güneyde İran sınırındaki en uç noktaları olan Astara (Azerbaycan) ve Hasan Kuli (Türkmenistan) arasında bir hat çekerek İran ile Hazar'daki sınır oluşturuldu.¹⁵ Bu bölünme ile Azerbaycan-İran sınırındaki Astara'dan Türkmenistan-İran sınırındaki Hasan Kuli bölgesinin kuzeyinde kalan Hazar'ın yüzde 88'lik kısmı, SSCB'nin ulusal sektörü olarak kabul edildi.¹⁶ İran ise güneyde kalan yüzde 12 ile yetinmek durumunda kaldı.¹⁷ Tamamıyla bir "Sovyet denizi" görüntüsünde olan Hazar'da Astara-Hasan Kuli hattı Sovyet askerleri tarafından SSCB'nin sınırları olarak korunmuştur.

Şüphesiz ki, bu karar Sovyetler Birliği'nin tek taraflı bir kararıydı ve İran'a danışılmadan alınmıştı. İran ise ne Stalin döneminde ne de daha sonra, SSCB karşısında hiçbir zaman bu sınırlara itiraz etme cesaretini kendinde bulamamıştır. Ancak SSCB'nin dağılması ile kuzeyde ortaya

¹² Bir deniz mili 1.852 m'dir.

¹³ E. Kamiloğlu, "Hezerin Statüsü Meselesinin Hellinin Merkezi Bakıya Keçmiştir", *Ayna Gazetesi* (Bakü) 1 Ağustos 1998

¹⁴ *Sbornik Deystvuyuşih Dogovorov, Soglaşeniy Konveksiy Zaklyuçennih SSSR s Inostrannimi Gosudarstvami*, M. Gospolitizdat, Moskova, 1956, ss. 71-72.

¹⁵ Arkadii Dubnov, Arif Hüseyinov, "Persidskii Razliv: Tegeran Naznaçil Rossiyu Sudyoy v Spore s Baku", 7 Ağustos 2001

¹⁶ T. Tatarayev, "Hezerin Statusu ve Neft Mugavileleri", *Azerbaycan Gazetesi* (Bakü) 18 Ocak 1995

¹⁷ "Dördlük, Yohsa Beşlik?", *Bizim Esr Gazetesi* (Bakü), 8 Ağustos 2001

çıkan yeni ve nispeten zayıf bağımsız devletler karşısında İran, Hazar'daki sınır sorununu yeniden gündeme getirmiştir.

Sovyetler Birliği, Hazar'da çizdiği bu sınırın ardından, 1949 yılından itibaren 10 millik sınırının ötesindeki kendi ulusal sektörü içerisinde İran'a danışma ihtiyacı bile hissetmeden petrol arama faaliyetlerine başladı. Bu çalışmalar 1949'da neticesini verdi ve SSCB, Hazar'ın Azerbaycan sektöründe "Neft Taşları" olarak bilinen büyük petrol yataklarını işleme açtı. İran ise buna cevap olarak 1950'de kendi sahillerinde (Enzeli) petrol arama faaliyetlerine başladı. Ancak İran hiçbir zaman Hazar'ın kendisine ayrılan sektöründe, ekonomik anlamda önemli bir çalışmada bulunmadı.

.....
1970 yılına gelindiğinde SSCB Petrol ve Gaz Bakanlığı (Minneftgaz CCCR) Hazar'da giderek arttırdığı petrol arama ve işletme faaliyetlerini teknik olarak bir düzene sokmak ve işleri sistemin mantığına uygun olarak daha planlı yapabilmek için Hazar'ın "Sovyet" sektörünü dört Sovyet cumhuriyeti (Rusya SSC, Azerbaycan SSC, Kazakistan SSC ve Türkmenistan SSC) arasında bölgesel sektörlere böldü.

1970 yılına gelindiğinde SSCB Petrol ve Gaz Bakanlığı (Minneftgaz SSSP) Hazar'da giderek arttırdığı petrol arama ve işletme faaliyetlerini teknik olarak bir düzene sokmak ve işleri sistemin mantığına uygun olarak daha planlı yapabilmek için Hazar'ın "Sovyet" sektörünü dört Sovyet cumhuriyeti (Rusya SSC, Azerbaycan SSC, Kazakistan SSC ve Türkmenistan SSC) arasında bölgesel sektörlere böldü.¹⁹

Ancak zaman içerisinde, Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla, Hazar'da Rusya dahil dört yeni kıyıdaş cumhuriyet ortaya çıktı. Bu ülkeler, başta Rusya Federasyonu olmak üzere, tabiatıyla kendilerini Sovyetler Birliği'nin doğal mirasçısı olarak gördüler. 21 Aralık 1991'de (eski Sovyet cumhuriyetleri Kazakistan'da bir araya gelerek "Almata Deklarasyonu"nu imzaladılar ve kendilerini SSCB'nin ortak mirasçısı kabul ettiler.²⁰ Bu anlaşmayla aynı zamanda kıyıdaş ülkeler İran ile SSCB arasında imzalanan 25 Mart 1940 tarihli Ticaret ve Gemicilik

¹⁸ Nikolay Sergeevič Stolyarov, "Kak Sovmestit Moral i Vneşnyuyu Politiku: Rossiya Sama Vinovata v Tom, Şto Utratila Svoe Vliyanie Na Kaspii", <http://www.zakavkazye.org/projects/caspy/analatica#2up>

¹⁹ Hesen Ağacan, "Hezer Düğünü Getdikçe Böyüyür", *Ekspress Gazetesi*, (Bakü) 26 Haziran 2001

²⁰ "Alma-Atinskaya Deklaratsiya", <http://www.president.kz/main/mainframe.asp?lng=ru>

Anlaşması'nı ve SSCB-İran sınırını oluşturan Astara-Hasan Kuli hattını da hukuki olarak kabul etmiş oldular. Ortak mirasın bir diğer sonucu da kıyıdaş ülkelerin 1970'te yapılan iç bölümlenmeyi yavaş yavaş kendi "ulusal sektörleri" olarak tanımaya başlamalarıydı.

Aslında Gorbaçov'un 1985'de iktidara gelmesi ve dışa açılma politikaları uygulamasıyla Hazar bölgesinin zengin hidrokarbon kaynakları daha Sovyetler Birliği dağılmadan Batılı sermayenin ilgisini çekmeye başladı. İlk olarak 1989'da Kazakistan SSC Devlet Başkanının, SSCB Neftgazprom'un başkanı Viktor Çernomırdin'i ikna etmesi neticesinde "Chevron" şirketiyle "Tengiz" yataklarının kullanımı konusunda görüşmeler başlatıldı.²¹ Bu görüşmeler o tarihe kadar bir Sovyet-İran denizi sayılan Hazar'a ilk yabancı sermaye çekme girişimleriydi. Diğer yandan, 18 Ocak 1991 tarihinde Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu (Başbakanlık) ve SSCB Petrol ve Gaz Sanayi Bakanlığı ortak bir karar alarak, Azerbaycan'ı kendi sektöründe çıkarılan petrolün sahibi olarak tanıdı. Günümüzde "Çernomırdin hattı" olarak bilinen bu anlaşmayla Azerbaycan aynı zamanda Türkmenistan SSC ile sınırlarını belirlemiş oldu.²²

Hazar Denizi'ne kıyıdaş olan ve yeni bağımsızlığını kazanan cumhuriyetler, hem kazandıkları bu bağımsızlıklarını korumak, hem de gerekli reformları yapabilmek için ellerindeki önemli araçlardan birisi olan petrol ve doğal gaz yataklarını Batı sermayesine açabilmek için ciddi çabalara giriştiler.

Bu ülkeler içerisinde en aktif çabayı gösteren Azerbaycan, uzun süren görüşmeler ve içeride yaşanan karışıklıklardan sonra 20 Eylül 1994'de²³ literatüre "asrın anlaşması" olarak geçen "Hazar Denizi'nin Azerbaycan Sektöründe Azeri, Çırac ve Güneşli Petrol Yataklarının Ortak Kullanımı ve Bölümü başlıklı Uluslararası Anlaşmayı"²⁴ imzalayarak Batılı²⁵ şirketlerin bu ülkenin enerji sektörüne ciddi miktarlarda yatırım yapmalarını sağladı. Bu girişim, Azerbaycan petrol sanayisinde yeni bir çağı başlatırken, Hazar'da aslında 1992'den itibaren gündemde

²¹ Artem Borisov, "Kaspiiskiy Pirog Bolşoy, Hvatit Na Vseh", <http://www.transcaspian.ru/cgi-bin/web.exe/rus/6425.html>

²² Nikolay Sergeevič Strolyarov, "Kak Sovmestit Moral i Vneşnyuyu Politiku: Rossiya Sama Vinovata v Tom, Şto Utratila Svoe Vliyaniye Na Kaspii", <http://www.zakavkazye.org/projects/caspy/analitica#2up>

²³ Azerbaycan'ın Azeri, Çırac ve Güneşli (derin sular) rezervuarlarını geliştirmek amacı ile kurulan 11 yabancı üyeli (TPAO da yüzde 6.75 hisseye sahip) Konsorsiyum 30 yıl içinde yaklaşık 4.5 milyar varillik üretilebilir petrol rezervlerini üretmek ve pazarlamak amacı ile, 1994'den beri faaliyettedir. A. Necdet Pamir, *Bakü-Ceyhan Boru Hattı: Orta Asya ve Kafkasya'da Bitmeyen Oyun*, Ankara, ASAM Yayını, 1999, s. 55

²⁴ Elman Nesirov, *Azerbaycan Nefti ve Beynelhalk Müğavileler (1991-1999)*, Bakü 1999, s. 29

²⁵ BP-Statoil, Amoco, Gasprom, Lukoil, Penzoil, Unocal, Mc Dermott Int., Ramco, TPAO ve Delta firmaları

olan statü sorununu da yeniden alevlendirdi. Kıyıdaş ülkelerin her biri bu konuda kendi tezlerini ortaya koyarken, aynı zamanda bu tezlerine paralel olarak zengin petrol ve doğal gaz kaynaklarının paylaşım kavgasını da vermeye başladılar.

Başlangıçta statü tartışmalarının bölgeye yapılan yatırımları engelleyebileceği tahminleri yapılmaya başlanmıştı. Ancak, beklentilerin aksine bu tartışma ve anlaşmazlıklar bölgeye yönelik yatırımları yavaşlatmadı. Şirketler, imzalanan anlaşmaların bir tür güvence olduğunu düşündüler.²⁶ Yirmiden fazla ülke, yaklaşık 4 trilyon dolar olarak hesaplanan Hazar havzası petrol ve doğal gaz rezervleri²⁷ için bölgede önemli miktarlarda yatırımlar yaptılar ve yeni keşfedilen yataklarla bu yatırım miktarı gün geçtikçe daha da artmaktadır.

Deniz mi, göl mü?

Sovyetler Birliği zamanında da zaman zaman gündeme gelen "statü" sorunu Sovyet hukuk araştırmacıları tarafından her zaman Sovyet-İran anlaşması kapsamında ele alınarak Hazar Denizi'nin kapalı deniz²⁸ olduğuna karar verilmiş, konunun uluslararası boyutu mümkün olduğunca gizlenmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla bu konu 1980'li yılların sonlarına kadar pek tartışılmamıştır.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Hazar'ın kıyısında bir anda dört yeni cumhuriyetin ortaya çıkması dünyanın bu kendine münhasır ve benzeri olmayan su havzasındaki paylaşım ve statü sorunlarını da beraberinde getirmiştir. Hazar, Çarlık Rusya'sı ve daha sonrada SSCB, zamanında diğer kıyıdaş ülke olan İran'ın pratikte yok sayılarak tamamiyle bir Rus-Sovyet denizi konumundaydı. Ancak Hazar'ın "Sovyet sektörü", şimdi bu yeni dönemde artık beş kıyıdaş ülkenin ortak malıydı ve her bir devlet hidrokarbon kaynaklarıyla zengin bu devasa su havzasından kendi payına düşeni fazlasıyla almak istiyordu.²⁹ Zira kıyıdaş ülkeler ayrı kara sınırlarının yanında ayrı bir deniz sınırı da istemekteydiler. Azerbaycan ise deniz sınırları ile beraber hava sınırlarının da belirlenmesini istemekteydi.

²⁶ Saule Baycaunova, "Kazakistan Petrol ve Gazının Türk ve Rus Dış Politikalarındaki Yeri ve Önemi", *Avrasya Dosyası ABD Özel Sayısı*, Ankara, ASAM Yayını, Cilt 6, Sayı 2, Yaz 2000, s. 257

²⁷ Kadir Dikbaş "Hazar'da Dans", da *Diyalog Avrasya Dergisi*, İlkbahar 2000, s. 17

²⁸ Sovyetler Birliği'nin Hazar'ı kapalı deniz olarak tanımlaması, 1940'lı yıllarda SSCB'nin uyguladığı askeri strateji doktrini ile ilgilidir.

²⁹ Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından paylaşılmaya başlanan Sovyet mirası içerisinde enerji sektörünün de taksimatı yapıldı. Bu taksimatta Hazar enerji kaynakları üzerinde öteden beri "öncü" rolü bulunması sebebiyle en çok payı (deniz platformları, helikopterleri, gemileri vs.) Azerbaycan aldı. "Na Kaspıi Mojno Sozdat Ekonomiceskiy Soyuz", *Nezavisimaya Gazeta*, 28 Eylül 2000

Bağımsızlık sonrası, Hazar konusunda ilk somut adım "Almatı Deklârasyonu"nu ile atılmıştı. Yeni bağımsız cumhuriyetler imzaladıkları bu deklarasyon ile kendilerini SSCB'nin ortak mirasçısı olarak kabul etmişlerdi. Ancak, ortak miras aynı zamanda kendi içerisinde bir bölünmenin, bir paylaşımın mantığını da barındırıyordu. Yeni statü belirleme yolunda çabalar gecikmedi.

Bu konuda ilk toplantı 17 Şubat 1992'de Tahran'da yapılmış ancak bu toplantıdan bir sonuç elde edilememiştir. Hazar'ın statüsünü tespiti yönelik görüşmeler çeşitli seviyelerde devam ettirilmiştir. Kasım 1996'da Aşkabat'ta kıyıdaş ülkelerin dışişleri bakanlarının katılımı ile gerçekleştirilen toplantı ise Hazar Denizi'nin statü sorununun çözümünde önemli bir safha olmuştur.³⁰ Zira bu toplantıda, Hazar'ın statüsünün belirlenmesine kadar mevcut rejimin korunmasına yönelik bir bildiri kabul edilmiştir.³¹

SSCB'nin dağılması ile başlayan statü tartışmalarında toplantıların sayısının her geçen gün artmasına rağmen ciddi bir netice elde edilememektedir. Bunun yanı sıra bu tür toplantılarda kıyıdaş ülkelerin bu konuda aslında birbirlerinden ne kadar farklı düşündükleri ve çıkarların ne derece çatıştığı da ortaya çıkmamıştır.

Statü ve paylaşım tartışmaları zaman içerisinde bir coğrafi olguya dönüşmüş ve tartışma konusu ilk zamanlar bu su havzasının deniz mi, yoksa göl mü olduğu üzerinde yoğunlaşmıştır. Gerçekten de literatüre dünyanın en büyük gölü olarak geçen, ancak günlük kullanımda hep deniz olarak algılanan ve 1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nde de teknik olarak bir kapalı/iç deniz (enclosed sea) olarak nitelendirilen Hazar'ın coğrafi manada hangi statü içerisinde olduğu tartışma konusunun temelini oluşturmuştur.³²

Hazar her ne kadar sahip olduğu coğrafi özellikleri ve ekonomik kaynakları itibarıyla dünyada eşsiz bir yapıya sahipse de, dünyanın bir çok bölgesinde Hazar ile benzer nitelikteki su havzaları, bir çözüme kavuşturulmuştur.³³

³⁰ Ayaz Gocayev, "Hezer Behanedir Dava Neft Davasıdır", Panaroma Gazetesi (Bakü), 14 Kasım 1996

³¹ Şahin Memmedov, "Hezerin Satusu: Hereket Mexanizmi Yavaşladılmış Mina", *Ekspert Dergisi (Bakü)* No: 8-9, 2000

³² Caspian Sea, <http://www.wws.princeton.edu/wws401c/1998/caspian.html>.

³³ Nijerya, Çad ve Niger arasındaki Çad Gölü; Kenya, Yanzanya ve Uganda arasındaki Viktoriya Gölü; Uganda ve Zaire arasındaki Alberta ve Edward Gölleri; İsviçre ve İtalya arasındaki Lugano ve Majore Gölleri, Tanzanya, Malawi ve Mozambik arasındaki Nyasa Gölü; Tanzanya, Zaire, Brundi ve Zambiya arasında Tangayika Gölü; Kanada ve ABD arasındaki Büyük Göller ile Fransa ve İsviçre arasındaki Ceneva Gölü bu kabildendir. Bkz: Clive Schofield and Martin Pratt, "Claims to the Caspian Sea", *Jane's Intelligence Review*, Şubat 1996

Zaman içerisinde aşağı yukarı bütün kıyıdaş ülkelerin Hazar konusundaki temel tezleri değişikliğe uğramış ve değişen şartlara göre nitelik değiştirmiştir. Hazar konusunda kıyıdaş ülkelere sadece Azerbaycan değil, Kazakistan ve Türkmenistan ile beraber Rusya ve İran da daha önce savundukları görüşlerin çoğundan vazgeçmişler ve yeni görüşler ortaya atmışlardır.

Hazar'ın statüsünü belirleme tartışmaları sürerken, Hazar Denizi'nin yasal statüsünü tanımlama konusunda üç genel yaklaşım söz konusudur:

- ◆ Birinci görüşe göre Hazar Denizi, diğer göllere ve denizlere benzemeyen bir havzadır ve onun çoğu özellikleri mevcut uluslararası yasal normlar ve uygulamalara konu olamaz. Bu sebeple Hazar Denizi'nin yasal statüsünü ayrıntılı bir şekilde düzenleme sürecinde gelenek dışı yaklaşımlara başvurulabilecektir.³⁴ Hazar, bazen sınır gölü (*border lake*), bazen de açık deniz (*open sea*) olarak tanımlanmaktadır. Sınır gölü yaklaşımına göre Hazar, uluslararası kara sınırlarının ortay hatta (*median line*) kadar denize uzatılması yoluyla oluşturulacak ulusal sektörlere bölünmeli, kıyıdaş devletler kendi sektörlerindeki su yüzeyi, deniz ulaşımı, biyolojik kaynakların kullanımı ve deniz dibi üzerinde mutlak egemenliğe sahip olmalıdır. Açık deniz yaklaşımına göre ise Hazar'ın BM'nin, 1982 Deniz Hukuku sözleşmesine tabi olarak, 12 millik kara sularını ve ortay hattı ihlal etmeyecek şekilde 200 mile kadar "münhasır ekonomik bölgeler" belirlenmelidir. Karşılıklı tavize dayalı oluşturulan bu görüşü savunan Rusya Federasyonu, Kazakistan ve Azerbaycan, Hazar'ın ortay hat prensibi ile ulusal sektörlere bölünmesi hususunda ortak bir görüşe varamamışlardır.³⁵
- ◆ İkinci yaklaşımda 1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesi esas alınmaktadır. Bu görüş sahipleri, birinci görüşe daha yakın olsalar da Hazar Denizi'nin yatağının kıyı ülkelerine bağlı bölümlerinin eşit bir şekilde bölünmesi gerektiğini ifade etmektedirler. Bu görüşü savunan Türkmenistan, her bir kıyıdaş ülkenin 12 millik ulusal karasularının ve 35 millik münhasır ekonomik bölgesinin olması gerektiğini ve geri kalan bölgenin ise bütün kıyıdaş ülkelerin ortak kullanımında olması

³⁴ Yolbars A. Kepbanov, "Hazar Denizi'nin Yeni Yasal Statüsü Bölgesel İşbirliği ve İstikrarın Temelidir", Alaeddin Yalçınkaya (der.) *Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları*, Ankara, Bağlam Yayıncılık, 1998, ss 57-58.

³⁵ "Prezident Aliyev Kritikuet Pozisiyu Aşxabada po Razdely Kaspiya", <http://www.e-journal.ru/n18075186.html>, 18 Temmuz 2001

gerektiğini savunmaktadır. Ancak Türkmenistan'ın sık sık karar değiştirdiği de bilinmektedir. Türkmenistan, İran ile ortak bir pozisyondan hareket etmesine rağmen, Azerbaycan ile karşılıklı tavizler vererek anlaşabilmesi durumunda ortay hattı savunan ülkelere yakınlaşması muhtemeldir.

- ◆ Üçüncü yaklaşıma göre, Hazar Denizi, bir sınır gölü olarak tarif edilebilir ve buradan hareketle, Hazar kıyı devletleri arasında eşit alanlara ayrılmak durumundadır (deniz yatağı ve su yüzeyi de dahil olmak üzere). Sadece İran, Hazar'ın yüzde 20 prensibi ile beş eşit parçaya bölünmesi veya tamamıyla ortak kullanıma açılması gerektiği yönünde ısrar etmektedir.³⁶

İran tarafından teklif edilen "ortak sahiplik" (*condominium*) veya Hazar'ın beş eşit parçaya (yüzde 20) bölünmesi teklifinin kabul görme şansı oldukça azdır. Zira Hazar Denizi'nin yaklaşık yarısına sahip olan Kazakistan ve Rusya bu teklife sıcak bakmamaktadırlar.³⁷ Zaten Azerbaycan da Hazar'ın ulusal sektörlere bölünmesindeki ısrarlarını sürdürmektedir. Hazar'da sadece Kazakistan'ın payı yüzde 20'nin üzerindedir; İran dışındaki diğer kıyıdaş ülkelerin (Rusya, Azerbaycan ve Türkmenistan) payları yüzde 20'nin altındadır.³⁸ İran ile sınırı olan kıyıdaş ülkeler (Azerbaycan ve Türkmenistan), kendi paylarından güneyde İran'a verdikleri takdirde, bunu yerine, kuzeyde Kazakistan'dan pay alamayacaklarının farkındadırlar. Bu sebeple de İran'ın bu teklifine hiçbir ülke sıcak bakmamaktadır.

Hazar Denizi'nin ulusal sektörlere bölünmesi durumunda; Kazakistan yüzde 29.6 (111.296 km²), Azerbaycan yüzde 19.5 (73.320 km²), Rusya yüzde 18.7 (70.312 km²), Türkmenistan yüzde 18.4 (69.14 km²), İran yüzde 13.8'lik (51.888 km²) bir paya sahip olacaktır.³⁹ Görüldüğü gibi beş kıyıdaş ülkeden dördünün payı yüzde 20'nin altındadır. İran'ın şimdiki "ortay hat" prensibini kabul etmesi durumunda SSCB döneminden kalma yüzde 12'lik payı yüzde 2 daha artarak (belki de biraz daha fazla) yüzde 14'e ulaşabilecektir.

³⁶ İbragim Mamedov, "İgri Bez Galstukov: Itogom Geopolitiçeskogo Pasyansa, Razlojennogo Na Kaspıi, Budet Formalnaya Vstreça Prezidentov", *Echo Gazetesi* (Bakü), 7 Ağustos 2001

³⁷ Mexman Gafarlı, "More Problem, Status Kaspıya Vryadli Budıt Opredeleñ v Blijayşee Vremya", *Nezavisimaya Gazeta* (Moskova), 01 Mart 2001

³⁸ Ekaterina Teseminkova, "Rossiya Smeşşaaet Aksenti", *Nizavisimaya Gazeta* (Bakü), 10 Haziran 2001

³⁹ V.F. Gurin, "Pravovoy Status Kaspiskogo Morya i Problemy Obespeçeniya Natsionalnix İnteressov Rossiiskoy Federasii v Prikaspiyskom Regione", 19 Haziran 2001; İran'ın ve genelde diğer ülkelerin payları değişik kaynaklarda farklı şekillerde verilmiştir. Ancak en çok değişiklik arzeden İran'ın payı yüzde 12 ile 14 arasında değişmektedir. <http://caspien.ru/cgi/lenta.cgi#2235>, 6 Haziran 2001; Bazı gözlemciler İran'ın belli tavizler vererek anlaşmaya yanaşması halinde Hazar'daki payının yüzde 16'lara kadar çıkabileceğini ileri sürmektedirler.

Hazar'ın Statüsü Tartışmalarında Ülkelerin Tezleri

RUSYA FEDERASYONU:

SSCB'nin çöküşünün ardından başlayan Hazar'ın statüsü tartışmalarında en önemli oyuncularından birisi olan Rusya konuyu (1992 Tahran Konferansı dışında) ilk kez Ekim 1993'de gündeme getirmiştir. Rusya'nın bu dönemdeki yaklaşımı Hazar'ın bir iç deniz olduğu ve sınır devletleri tarafından bölünemeyeceği yönündeydi. Rusya, Birleşmiş Milletler Deniz Hukuğu'nun diğer denizlerle doğal bağlantısı olmadığından Hazar'a uygulanamayacağını savunmakta ve Hazar'ın yasal rejimini belirleyen İran ile yapılmış olan 1921 ve 1940 antlaşmalarının yürürlükte olduğunu vurgulamaktaydı.⁴⁰

Rusya'nın tepkileri genel olarak şu noktaları ihtiva etmekteydi: "Hazar'ın kaynaklarına yönelik tek taraflı hareketler uluslararası hukuka aykırıdır ve bu su havzasının eko-sistemine zarar vermesi tehlikesini ortaya çıkarmaktadır. Hazar Denizi ve onun kaynakları bütün kıyıdaş ülkelerin ortak kullanımında olmalıdır".⁴¹

Hazar Denizi'ni kıyı devletlerle ortak olarak (median line) kullanmak isteyen Rusya'nın yaklaşımında önceleri politik kaygılar daha ön plana çıkmaktaydı. Hâlâ bölgeyi kendi arka bahçesi olarak görmek isteyen Rusya'nın bir diğer kaygısı zengin petrol yataklarına sahip Azerbaycan'ın Batı ile giderek artan yakınlaşmasıydı. Bu sebeple Rusya Federasyonu'nun statü tartışmalarının merkezinde daha çok Azerbaycan bulunmaktaydı.

Azerbaycan ise 1991'den devam eden petrol anlaşması görüşmelerini 20 Eylül 1994 tarihinde anlaşma ile neticelendirmişti. Yapılan bu anlaşmanın ardından Batılı büyük petrol şirketleri Hazar Denizi'nin Azerbaycan sektörüne ciddi miktarlarda yatırım yapmaya başladılar.⁴² Başlangıçta Rusya hükümeti ve onun "Lukoil" petrol şirketi

⁴⁰ Vladimir Babak, "Neft Kaspiya v Otnoşeniyax Kazaxstana s Rossiey" *Centralnaya Aziya i Kavkaz*, No: 1 (2) 1999, s. 125.

⁴¹ Fuad Hesenoğlu, "Neft Mügavilesinin Nece Müdafie Etmek Olar" *Azadlıg Gazetesi (Bakü)*, 29 Eylül 1994.

⁴² Sinan Oğan, "Azerbaycan'ın Tanımlanamayan Ekonomisi ve Türkiye ile Ekonomik İlişkileri", *Avrasya Dosyası Azerbaycan Özel Sayısı*, Cilt 7, Sayı 1, İlkbahar 2001, s. 65.

Azerbaycan'ın Batılı şirketlerle yürüttüğü petrol görüşmelerinden dışlanmıştı. Ancak bu dışlanmışlık Azerbaycan'da Elçibey hükümetinin bir darbeye uzaklaştırılmasıyla neticelendi.⁴³ İktidara geldikten sonra mevcut durumu iyi kavrayan Aliyev aynı akibetin kendi başına gelmesinden çekindiği için "Asrın Anlaşması"nda kendi ulusal petrol şirketi (Azerbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirketi-ARDNŞ) payından Rus Lukoil şirketine yüzde 10'luk bir pay vererek bir şekilde Rusya'ya da bu büyük oyuna dahil etti.

Ancak bu paya rağmen Rusya bir türlü memnun edilemiyordu. Bu anlaşma ile oluşturulan uluslararası konsorsiyuma ilk tepki de zaten Rusya'dan geldi. Rusya Federasyonu 5 Ekim 1994'te BM'e müracaat ederek sorunun genel kurulun kış oturumunda ele alınmasını istedi. Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Grigori Krasin ise 1921 ve 1940 yıllarında imzalanan Rusya-İran ve Sovyet-İran anlaşmalarını hatırlatarak, bakanlığının petrol anlaşmasını tanımadığını ve bir taraflı hareketlerin, özellikle rezervler ve Hazar Denizi konusunda yapılan işlerin uluslararası hukuka uygun olmadığı ve denizin ekoloji sistemini tehlikeye soktuğunu" söyledi. Açıklamada ayrıca herhangi bir Hazar devletinin tek taraflı eyleminin (Azerbaycan kastedilerek) kabul edilemeyeceği de bildirildi.⁴⁴ Bu arada Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanlığı, İngiltere'nin Moskova Büyükelçiliği'ne verilen nota'da "İngiliz hükümetine Hazar'ın statüsü belirlenmeden burada anlaşmalar imzalamasını tavsiye etmiştir".⁴⁵

Rus Dışişleri Bakanlığı'nın bu tutumu Enerji Bakanlığı ile çelişmekteydi.⁴⁶ Zira, dönemin Rusya Federasyonu Enerji Bakanı Yuri Şafrannik, Rusya hükümetinin Hazar Denizi'ndeki petrol yataklarının kullanımında Azerbaycan'ın bütün haklarını tanıdığı bildiriyordu.⁴⁷ Rusya'nın dışişleri kanalıyla tanımadığı "Mega Proje"ye yüzde 10 hisse alarak girmesinde Rus dış politikasında enerji lobisinin artan ağırlığı etkili olmuştur.⁴⁸

⁴³ *Azerbaycan Gazetesi* (Bakü), 7 Haziran, 1994.

⁴⁴ Cynthia M. Croissant, Michael P. Croissant, "Hazar Denizi Statüsü Sorunu: İçeriği ve yansımaları", *Avrasya Etüdüleri Dergisi*, TİKA Yayını, Cilt 3, Sayı 4, Kış 1996/97.

⁴⁵ Andrey Smirnov, "More ili Ozero: Politika Protiv Geografii", *Kommersant Daily*, (Moskova) 24 Ağustos 1994.

⁴⁶ Diğer yandan 23 Kasım 1993'te Azerbaycan sahillerine yakın deniz kısmı da dahil olmak üzere Azerbaycan topraklarındaki petrol ve gaz yataklarının keşfedilme ve işleme alanlarında iki ülkenin işbirliğinden bahseden Azerbaycan-Rusya hükümetler arası bir anlaşma imzalanmıştır. Lukoil'in temsilcileri görüşmelerde hiç bir şeyi kendi başlarına gerçekleştirmediklerini açıkladılar. Lukoil, o dönemde hisse senetlerinin kontrol paketinin devlete ait olduğu bir petrol şirkettir. Yaptıkları işlerde yukarıda belirtilen hükümetler arası anlaşmaya dayanmıştır. Nikolay Sergeyeviç Strolyarov, "Kak Sovmestit Moral i Vneşnyoyo Politiku: Rossiya Sama Vinovat v Tom, Şto Uträtıla Svoe Vliyanie Na Kaspii", <http://www.zakavkazye.org/projects/caspy/analatica#2up>

⁴⁷ *Azerbaycan Gazetesi* (Bakü), 24 Eylül 1994.

⁴⁸ "Problema Nefti i Gosudarstva Prikaspiskogo Regiona", <http://eurasia.org.ru/book/aibol11.htm>

Rusya başlangıçta Hazar'ın beş kıyıdaş ülke arasında bölüştürülmesine şiddetle karşı çıkıyordu. İlk zamanlar Rusya'nın Hazar konusundaki tutumu oldukça sertti. Ancak zaman içerisindeki gelişmeler Rusya tarafında yeni fikirleri ortaya çıkarmıştır. Zira Kazakistan ve Azerbaycan'ın kendi sektörlerini belirleyerek uluslararası büyük petrol şirketlerini buralara yatırıma celbettiğini ve Batı'nın desteğini sağladıklarını gören Rusya yeni bir strateji belirleyerek bu "de facto" oluşumun dışında kalmamak için girişimlerde bulundu. Su yüzeyinin ortak kullanımı konusunda taviz alarak Temmuz 1998'de Kazakistan ile Hazar'ın kuzey kısmıyla ilgili olarak deniz yatağı için ortak prensibini, su yüzeyi içinse ortak sahipliği içeren bir anlaşma imzaladı. Bunu Azerbaycan ile 9 Ocak 2001'de yapılan benzer içerikli anlaşma izledi.⁴⁹

.....
**Kazakistan ve
 Azerbaycan'ın kendi
 sektörlerini belirleyerek
 uluslararası büyük petrol
 şirketlerini buralara
 yatırıma celbettiğini ve
 Batı'nın desteğini
 sağladıklarını gören
 Rusya yeni bir strateji
 belirleyerek bu "de facto"
 oluşumun dışında
 kalmamak için
 girişimlerde bulundu.**

Rusya Federasyonu ilk başlarda Hazar'ın "condominium" prensibi ile 12-24 millik bir sahil şeridinin kıyıdaş ülkelere bırakılması ile kalan alanın ortak olarak kullanılması gerektiğini savunmaktaydı. Rusya Federasyonu'nun kendi savunduğu fikirlerinden taviz vererek Hazar'ın dibinin sektörlere bölünmesine destek vermesinde bu ülkenin ulusal sektöründe ("Xvalinskaya" yatağı) çok zengin petrol yataklarının bulunması da etkili oldu.⁵⁰ Dönemin Rus Dışişleri Bakan Yardımcısı Boris Pastuxov bu politika değişikliğini şu cümlelerle ifade etmiştir: "Realiteyi tanımak gerekiyor."⁵¹

İlk bakışta Rusya'nın bölgede istikrarsızlık politikası uyguladığı ve buna yönelik bir çıkar dengesi oluşturduğu değerlendirmeleri yapılırsa da aslında Rusya'nın (hiç de beklenmedik bir şekilde) Kazakistan ve Azerbaycan ile yaptığı anlaşmalarla sorunun bir an önce çözülmesinden yana bir tavır içerisinde olduğu görülmektedir.⁵²

⁴⁹ Rusya, Mart 2001'de yeni bir teklifte bulunarak Hazar'ın kuzeyini, Rusya ve Kazakistan arasında bugün iki ülkenin üzerinde anlaşmış olduğu paylara göre bölünmesini ve güney yarısını ise üç eşit parçaya (her bir ülkeye yaklaşık yüzde 17 pay düşmek üzere), Azerbaycan, İran ve Türkmenistan arasında paylaşılmasını teklif etmiştir.

⁵⁰ Vladimir İliç Maksimenko, "Status Kaspiskogo Morya i Sotrudnicestvo Prikaspiskix Gosudarstv", <http://www.transcaspian.ru>, 19 Eylül 2000

⁵¹ Eldar İsmayilzade, "Gazaxistan Hezerin Dibinin Bölünmesine Razıdır", *Azatlık Gazetesi (Bakü)*, 10 Nisan 1998

⁵² Rusya'nın bir diğer endişesi ise Hazar'ın deniz olarak kabul edilmesi durumunda bu su havzasının Kara Deniz ile bağlantısını sağlayan ve Rusya Federasyonu coğrafyası içerisinde bulunan Don ve Volga nehirlerinin

Hazar'ın statüsünün belirlenmesi sürecinde önemli bir role sahip olan Rusya, Hazar bölgesine oldukça büyük bir önem vermektedir. Başlangıçta, Hazar konusunda Azerbaycan'a baskı yapmak suretiyle konunun bir ivme kazanacağını düşünen Rusya Federasyonu'nun Hazar politikası, Putin'in iktidara gelmesi ile beraber değişikliğe uğramıştır. Rusya'nın dış politikasında özellikle de eski SSCB mekanındaki politikasında enerjinin temel unsur haline geldiği, Putin'in 21 Nisan 2000'deki Rusya Ulusal Güvenlik Konseyi toplantısının ardından yaptığı açıklama ile açıkça ortaya çıkmıştır. Putin, yaptığı açıklamada "partnerlerinin Hazar bölgesinde çok aktif olduklarını ve kendilerinin de benzeri bir aktivite sergileyeceklerini" ifade etmiştir.⁵³

Bu açıklamanın ardından, 1999 yılından itibaren Rusya Federasyonu Enerji Bakanlığı görevini yürüten Viktor Kalyujniy 31 Mayıs 2000'den itibaren Dışişleri Bakan Yardımcısı ve Devlet Başkanı'nın Hazar Özel Temsilcisi olarak atandı.⁵⁴ Bu atamayla Kalyujniy'i Hazar'dan sorumlu özel temsilci yapması Putin'in Hazar bölgesine verdiği önemi göstermesi açısından kaydadeğerdir. Kalyujni bu göreve atanmasından sonra, düzenli bir biçimde Astana, Aşkabat, Tahran ve Bakü'yü ziyaret ederek, Hazar sorununu Rusya'nın bakış açısı çerçevesinde çözmeye çalışmaktadır. Kalyujniy, bu göreve atanmasından sonra sürekli olarak Hazar'da statü sorununun bir an önce çözülmesi ve bu konuda geç kalınmaması gerektiğini ifade etmektedir.⁵⁵ Rusya, ayrıca çeşitli enstitüler ve araştırma merkezleri açarak birincil derecede önem verdiği Hazar bölgesini derinlemesine bir incelemeye almıştır. Diğer yandan Başkan Putin, Hazar bölgesi devlet başkanları ile Haziran 2000 tarihinden itibaren ondan fazla birebir görüşme yaparak bölgeye verdiği önemi göstermiştir.⁵⁶

AZERBAYCAN:

Hazar'da en aktif kıyıdaş ülke olan Azerbaycan Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra Hazar Denizi bölgesinin yeni belirmekte olan siya-

"uluslararası su yolları" olarak tanınması ve Hazar'ın uluslararası denizciliğe açık hale gelebileceği korkusudur. Bu durumun Rusya topraklarının coğrafi olarak bölünmesi ve uluslararası güçlere açık hale getirilmesi manasına geleceğinden, Rusya'nın Hazar'ı *deniz* olarak tanınamasının anlaşılır sebepleri de ortaya çıkmaktadır.

⁵³ Nazim Cafersoy, *Eyalet Merkez Düzeyinden Eşit Statüye: Azerbaycan-Rusya İlişkileri (1991-2000)*, Ankara Çalışmaları, Ankara, ASAM yayını, Ekim 2000, s. 35.

⁵⁴ "Na Kaspîi Mojno Sozdat Ekonomiceskii Soyuz", *Nezavisimaya Gazeta (Moskova)*, 28 Eylül 2000.

⁵⁵ "Viktor Kalujniy: Medlit c Opredelemiem Statusa Kaspiya", http://www.ng.ru/economics/2001-10-02/3_kaluzhny.html, 2 Ekim 2001.

⁵⁶ V. F. Gurin, "Rossiya Povoracivayetsya Litson k Kaspiyu", <http://www.e-journal.ru/bzarub-st5-14.html>

si ve ekonomik merkezi konumuna girmiştir.⁵⁷ Azerbaycan özellikle Batı sermayesini bölgedeki enerji kaynaklarına çekmesiyle ön plana çıkarken, aynı zamanda statü tartışmalarında Rusya Federasyonu ile beraber ağırlıklı konumda olmuştur.

Azerbaycan ilk zamanlar bu su havzasını "göl" olarak nitelendirmekteydi. Hazar sorununun gündeme geldiği ilk günlerden itibaren Azerbaycan basınında Hazar'ın "göl" olduğuna dair yazılar sıkça yayınlanmakta ve resmi kanallarca da bu görüş savunulmaktaydı.⁵⁸ Zaten Azerbaycan'ın Hazar'ın uluslararası bir göl olduğunu savunması ve bu yüzden de onun tamamının kıyı devletleri arasında bölüştürülmesi gerektiğini iddia etmesi görüşü daha doğru bir değerlendirmedir. Eğer Bakü'nün amacı Hazar'ın tamamının ulusal sektörlere bölünmesini sağlamaksa, o zaman "Hazar Gölü" bu ülkenin amaçlarına ulaşması açısından daha elverişli bir ortam yaratacaktı.⁵⁹

İlk zamanlar Azerbaycan bu yönde bir politik argüman geliştirmekte iken Rusya ve İran'ın Hazar'daki kaynakların "ortak kullanımı" konusundaki ısrarları Azerbaycan'ın politika değişikliği yapmasına neden olmuştur. Zira, başlangıçta Rusya ve İran'ın Hazar'ı göl olarak görmek istemesindeki temel amaç, bu su havzasını Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin etki alanının dışına çıkarmak ve daha sonra da sonucun belirlenmesinde 1921 ve 1940 anlaşmalarının tek başvuru kaynağı olmasını sağlamaktı.⁶⁰ Halbuki Azerbaycan, Hazar'ın deniz olduğunu ve 1982 tarihli BM Deniz Hukuku sözleşmesinin (122. madde-kapalı

.....
**Başlangıçta Rusya ve
 İran'ın Hazar'ı göl olarak
 görmek istemesindeki
 temel amaç,
 bu su havzasını Deniz
 Hukuku Sözleşmesi'nin
 etki alanının dışına
 çıkarmak ve daha
 sonra da sonucun
 belirlenmesinde 1921 ve
 1940 anlaşmalarının tek
 başvuru kaynağı olmasını
 sağlamaktı.**

⁵⁷ Magsudul Hasan Nuri, "Hazar Denizi Bölgesi: Sorunlar ve Belirtiler" *Avrasya Etüdüleri*, Ankara, sayı 19, İlkbahar-Yaz 2001, s. 15.

⁵⁸ T. Tatarayev, "Hezerin Statüsü ve Neft Müğavileleri" *Azerbaycan Gazetesi (Bakü)*, 18 Ocak 1995; Ayaz Gocayev, "Hezer Behanedir Dava Neft Davasıdır", *Panorama Gazetesi (Bakü)*, 14 Kasım 1996; Sedreddin Hesensoy, "Hezer Her İki Variantda Azerbaycanındır", *Ağrıdağın Sedası Gazetesi (Bakü)*, Kasım 1994; Hacıbaba Abbasov, "Hezer Göldür, Derdi İse Denizler Gederdir..." *Ekonomiks Gazetesi (Bakü)*, 29 Temmuz 1995. v.b.

⁵⁹ Elnur Soltan, "Hazar'ın Hukuki Statüsü: Çizilemeyen Sınırlar", *Stratejik Analiz*, Cilt 12, Sayı 13, Mayıs 2001, s. 65.

⁶⁰ Namık Kemal Yolga, "Kapalı Deniz Hukuku" 1996.

deniz) uygulanmasını istemekteydi.⁶¹ İşte bu politika argümanı karşısında Azerbaycan, Hazar'ın bir deniz olduğu ve deniz hukuku çerçevesinde her bir devletin münhasıran egemenliğini kullanacağı ulusal sektörlere bölünmesi gerektiği yönünde yeni politikalar oluşturmuştur.⁶²

Azerbaycan'ın Hazar'ın ulusal sektörlere bölünmesi gerektiği tezinin dayanak noktası 1970 yılında Hazar'ın Sovyet kesiminin dörde bölünmesi ile oluşan "sektörel bölümlenmedir" ki, Azerbaycan bu durumun olduğu gibi kabulünü istemektedir. Bu tez aynı zamanda hava sahasının da bölünmesini kapsamaktadır. Ancak İran, 1970'de SSCB'nin kendi içerisinde yapmış olduğu bu bölümlenmeyi "hukuki dayanağı olmadığı" gerekçesiyle kabul etmemektedir.⁶³

Başlangıçta Rusya ve İran kendi kıyılarında önemli rezervler olmadığı için kaynakların "ortak kullanımını" arzu ettiler. Türkmenistan da böyle bir pozisyonu savunan tarafta yer almaktaydı.⁶⁴ Ancak zamanla Rusya'nın kendi ulusal sektörü içerisinde zengin petrol kaynakları bulmasıyla birlikte Hazar'ın ulusal sektörlere bölünmesi tezine yaklaşması Azerbaycan'ın pozisyonunu güçlendirici etki yarattı.

Rusya'nın zaman içerisinde tavizler vererek Kazakistan ve Azerbaycan'ın savunduğu fikirlere yaklaşması, bu ülkeleri de Rusya karşısında tavize zorladı. Bu doğrultuda Rusya'nın 6 Temmuz 1998'de Kazakistan'la yaptığı anlaşmanın bir benzeri Putin'in 9-11 Ocak 2001'de Azerbaycan'ı ziyareti sırasında bu ülke ile de imzalandı. Rusya Federasyonu ile yapılan bu anlaşmada denizin dibi ulusal sektörlere bölünürken, su yüzeyi kıyıdaş ülkelerin ortak kullanımında kaldı. Bu anlaşmayla Hazar'daki beş kıyıdaş devletten üçü (Rusya Federasyonu, Kazakistan ve Azerbaycan) aynı cephede yer aldılar.

Azerbaycan, bölgedeki diğer kıyıdaş ülkelere göre önemli sayılacak bir adım atarak kendi ulusal sektörü saydığı alanlarını anayasası içerisinde göstermek suretiyle kendi ulusal sektörünü anayasal güvence içerisine almıştır. 12 Kasım 1995'de kabul edilen Azerbaycan Anayasası'nın 11. maddesinde; *"Azerbaycan Cumhuriyeti'nin arazisi*

⁶¹ Bu sözleşmenin ilgili maddeleri uyarınca; Devletler kendi karasularını 12 deniz mili uzunluğunda, karasal marjine bağlı olarak 200 ile 350 mil arasında kıta sahanlığı ve 200 mil uzunluğunda "münhasır ekonomik bölge" ilan etme hakkına sahiptirler.

⁶² Kenan Çelik, Cemalettin Kalaycı, "Azeri Petrolünün Dünyü ve Bugünü", *Avrasya Etüdleri*, TİKA Yayını, Ankara Sonbahar-Kış 1999, No: 16, s. 111.

⁶³ "Law, Basis of Iran's Action in Caspian Sea", *Tehran Times (Tehran)*, 14 Ağustos 2001.

⁶⁴ Arkady Dubov, "Kak Vladimir Putin Vişel iz Kaspiyiskogo Tupika". <http://strana.ru/stories/2000/10/08/971006128/971177674.html>, 10 Ağustos 2000.

tek, dokunulmaz ve bölünmez bir bütündür. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin iç suları, Hazar Denizi'nin Azerbaycan'a ait bölümü ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin hava sahası Azerbaycan Cumhuriyeti'nin arazisi sayılır" denilerek Hazar'ın Azerbaycan'a ait ulusal sektörü anayasal teminat altına alınmış ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü içerisinde gösterilmiştir.⁶⁵

Azerbaycan mevcut potansiyelini uluslararası piyasalara çıkararak önemli bir gelir elde etmek; elde edeceği bu gelirle de hem ülkenin sosyo-ekonomik durumunu düzeltmek ve hem de kurulacak güçlü bir ordu ile Ermenistan'ın işgal ettiği toprakları geri almak ve Azerbaycan'daki 1 milyondan fazla olan göçmen nüfusa yardım etmek istemektedir.⁶⁶

TÜRKMENİSTAN:

Hazar konusundaki görüşlerini tam olarak belirleyemeyen Türkmenistan başlangıçta Rusya ve İran'ın ortak kullanım tezini benimsemiştir. Bu amaçla Türkmenistan, 12 Kasım 1996'da Hazar'a kıyısı olan devletlerin Dışişleri Bakanları'nın Aşkabat'taki görüşmesinde bu üç ülke ile memorandum imzalamıştır. Ancak daha sonra Aralık 1998'de Moskova'da yapılan kıyı devletleri zirvesinde daha farklı bir tutum sergileyerek Hazar'ın bölünmesini ve Azerbaycan'la aralarındaki sınırın ortay hat prensibine göre belirlenmesini kabul ettiğini açıkladı. Genel prensiplerde Türkmenistan Rusya-Kazakistan-Azerbaycan üçlüsünün yürütmüş olduğu politikalara daha yakın durmuştur. Türkmenistan'ın bu ülkelerle ve özellikle de Azerbaycan ile ayrıldığı nokta ortay hattın geçeceği alanları belirleyememesidir.

Azerbaycan ile tartışmalı yataklar sebebiyle mevcut olan gerginlik, Türkmenistan'ı giderek İran'a yakınlaştırmıştır. Putin'in daveti ile Hazar'ın statüsü konusunda ortak bir görüş oluşturmak amacıyla BDT üyesi dört kıyıdaş ülkenin Soçi'de yapacakları toplantı için Türkmenbaşı "İran'sız yapılacak bir toplantıya" katılmak istemediğini açıklayarak gitmemiştir.⁶⁷ Türkmenistan bu sorunun ancak beş kıyıdaş ülkenin iştiraki ve fikir birliği ile çözülebileceğini belirtmekte ve ikili anlaşmalarla bu sorunun çözülmesine karşı çıkmaktadır. Türkmenistan gibi İran'da, Hazar'ın statüsü belirlenirken ikili anlaşmaları tanımadığı-

⁶⁵ Mustafa Adıgüzel, *Azerbaycan Mevzuatı*, (der) Ankara, Hazine Müsteşarlığı Yayını, 2000, s. 5.

⁶⁶ Sinan Oğan, "Yüzyılın Dramı: Azerbaycan'da Göçmen (Kaçkın) Sorunu", *Avrasya Dosyası Azerbaycan Özel Sayısı*, Ankara, ASAM Yayını, ilkbahar 2001, ss. 431-454.

⁶⁷ Viktor Grebov, "Kaspii: Ştormovoye Preduprejenie", http://www.ng.ru/cis/2001-08-08/5_resource.html, 8 Ağustos 2001.

.....

**Türkmenistan'ın İran'ın
 olmadığı hiçbir toplantıya
 katılmak istememesi ve
 Niyazov'un Hazar özel
 temsilcisini görevden
 alarak yerine
 Türkmenistan'ın Meşed
 (İran) Başkonsolosu'nu
 tayin etmesi Hazar
 konusunda bu ülkenin,
 İran ile arasında giderek
 artan bir yakınlaşmanın
 işaretleri olarak
 değerlendirilmektedir.**

nı belirterek, beş kıyıdaş ülkenin statü sorununu beraberce belirlemesi gerektiğini savunmaktadır.⁶⁸

Türkmenistan'ın İran'ın olmadığı hiçbir toplantıya katılmak istememesi ve Niyazov'un Hazar özel temsilcisini görevden alarak yerine Türkmenistan'ın Meşed (İran) Başkonsolosu'nu tayin etmesi Hazar konusunda bu ülkenin, İran ile arasında giderek artan bir yakınlaşmanın işaretleri olarak değerlendirilmektedir.⁶⁹

Türkmenbaşı Aşkabat'ın Hazar'ın statüsü konusundaki pozisyonunu açıklarken, "Hazar'ın BM kararlarına uygun olarak kıyıdaş

ülkelerin her birinin 12 millik⁷⁰ ulusal karasularının ve 35 millik münhasır ekonomik bölgesinin olması gerektiğini ve geri kalan bölgenin ise bütün kıyıdaş ülkelerin ortak kullanımında olacağı bir nitelikte paylaşılması gerektiğini" ifade etmiştir.⁷¹ Türkmenistan'ın bu önerisi, Hazar'daki Rus donanmasını Türkmenistan sahillerinden uzak tutsa da, İran'ın bu konudaki rahatsızlığına son vermemektedir.

2-3 Mayıs 2001'de Aşkabat'ta uzmanlar düzeyinde yapılan Türkmenistan-Azerbaycan görüşmelerinin altıncı turundan da bir netice alınmaması sonucunda, Türkmenistan Azerbaycan'dan "Hazar Denizi'nin itilafı bölgesinde mevcut olan hidrokarbon yataklarında tek taraflı olarak sismik arama işlerini gerçekleştirmesi dahil, hidrokarbon kaynaklarını arama ve üretilmesi işlerini, aidiyet ile ilgili meseleler sonuçlanıncaya kadar durdurmasını istemiş, aksi takdirde Türkmenistan'ın uluslararası bir tahkim mahkemesine ve ilgili uluslararası kuruluşlara başvuracağını bildirmiştir." Ayrıca Türkmenistan, bölgede çalışma yapan yabancı petrol şirketlerine de müracaat ederek sorunun barışçı yollarla adil bir çözüme kavuşturuluncaya kadar

⁶⁸ E. Ehmedov, "Xezerin Statusu İle Bağlı Mesele Yeniden Gündeme Gelir", 525. *Gazete (Bakü)*, 7 Mayıs 2001.

⁶⁹ Rasim Musabeyov, "Türkmenistan Heç Neye Nail Olabilmeyecek", *Yeni Musavat Gazetesi (Bakü)*, 6 Ağustos 2001.

⁷⁰ Yolbars A. Kepbanov, "The New Legal Status of the Caspian Sea is the Basis of Regional Co-operation and Stability", *Perceptions*, December 1997-February 1998 Volume II – Number 4, www.mfa.gov.tr/grupa/percept/ii4/114-2.htm

⁷¹ <http://www.e-journal.ru/n06075075.html>, 6 Temmuz 2001.

çalışmalara ara verilmesini istemiştir.⁷² Türkmenistan Azerbaycan'ı Hazar'da hukuka aykırı bir şekilde hareket etmekle suçlamakta ve uluslararası mahkemelere başvurmakla tehdit etmektedir. Ancak Bölgesel jeopolitik dengeler Azerbaycan'ın lehinedir ve Türkmenistan'ın Azerbaycan'ı uluslararası mahkemelere vermesi durumunda bile Azerbaycan'a büyük miktarlarda yatırımlar yapan yabancı petrol şirketlerinin uluslararası mahkemelere etki edecekleri düşünülmektedir. Kaldı ki, Bakü, daha önce Rusya'nın bu yöndeki baskılarına rağmen yapmadığı pozisyon değişikliğini Türkmenistan'ın baskılarıyla değiştirmeyeceğini belirtmektedir.⁷⁵

Azerbaycan ve Türkmenistan arasında "ortay hattın" çekilmesi konusunda ortaya çıkan metodoloji sorunu, aslında temel olarak aynı fikri savunan (denizin hem dibinin ve hem de yüzeyinin bölünmesi tezi) bu iki ülkeyi karşı karşıya getirmiştir. Aşkabat, Azerbaycan'ın Apşeron yarımadası vasıtasıyla Hazar'ın içlerine kadar sokulduğunu, dolayısıyla Hazar Denizi ekvatorunun özelliği göz önünde bulundurularak, enleme eşit mesafeli (uzaklıktaki) noktaları birleştiren yöntemi kullanılmasını önermişlerdir.⁷⁴ Bu durumda Türkmenistan, ortay hat belirlenirken Hazar'ı matematiksel olarak ele almakta, ülkelerin kıyı şeritleri ve adalarının uç noktalarını dikkate almamaktadır. Türkmenistan'ın teklif ettiği tezin kabul edilmesi durumunda sadece tartışmalı Kepez/Serdar yatağı değil ve hem de Azeri ve Çırag yatakları da Türkmenistan sektöründe kalarak tartışmalı hale gelmektedirler.⁷⁵

Azerbaycan, ortay hat çizgisi belirlenirken karşılıklı iki sahil arasındaki en uç (yakın) noktaların belirlenerek bir ortalamanın alınmasını talep etmektedir. Azerbaycan, Apşeron yarımadası vasıtasıyla coğrafi olarak denizin ortasına doğru sokulduğundan, bu ülkenin deniz sınırları daha geniş bir alana yayılmakta ve tartışmalı yataklar Azerbaycan'ın ulusal sektörü içerisinde kalmaktadır. Yalnız bu durumda dahi Kepez/Serdar yatağı Azerbaycan ve Türkmenistan sınırları içerisinde orta noktada bulunmaktadır.

İki ülke arasındaki bu tartışmalar bir yandan diplomatik kanallarla uzayıp giderken, diğer yandan konu daha teknik düzeyde görüşülmeye başlamıştır. Bu amaçla Aliyev ve Türkmenbaşı'nın ortak kararıyla

⁷² "Aşkabat'taki Türkmenistan-Azerbaycan Görüşmeleri Sonuçlandı", *Neytralniy Türkmenistan*, No: 116, 04 Mayıs 2001; "Oil rich Caspian Causes Dispute," ISN, 30 Temmuz 2001.

⁷³ "Konflikt Raznıx Şirot", *Vremya Novostey Gazetesi (Moskova)*, 23 Mayıs 2001.

⁷⁴ *Nezavisimaya Gazeta (Moskova)*, 12 Mayıs 2001.

⁷⁵ Arif Hüseyinov, Arkadiy Dubnov, "Türkmenbaşı Smenil Milost Na Gnev Kaspiiskoe Primirenje Mejdu Baku i Aşhabadom Ne Sostoyalos", *Vremya Novostey Gazetesi (Moskova)*, 8 Mayıs 2001.

Türkmenistan ve Azerbaycan arasındaki deniz sınırlarının tesbit edilmesi için 1998'de bir uzmanlar grubu oluşturuldu.⁷⁶ Ancak, bu grubun sürdürdüğü görüşmelerden de olumlu bir sonuç alınamamıştır.

Rusya Devlet Başkanı'nın Hazar Özel Temsilcisi (aynı zamanda Dışişleri Bakan Yardımcısı) Viktor Kalyujny, Türkmenistan'ın hak iddia ettiği "Mega Proje" içerisinde bulunan "Azeri", "Çırağ" ve "Güneşli" yataklarının işletim hakkının tamamen Azerbaycan'da olduğu ancak ortak sınırdaki yerleşen Kepez/Serdar yatağının 50/50 prensibi ile bölünebileceği belirtmiştir.⁷⁷ Azeri, Çırağ ve Güneşli yataklarının işletim projesinde yüzde 10'luk bir pay ile temsil edilen Rus "Lukoil" şirketinin ve dolayısıyla Rusya'nın bu tartışmalar içerisinde ağırlığını Türkmenistan'dan yana koyması zaten beklenmemektedir.⁷⁸ Ayrıca bu tartışmalarda Rusya'nın Azerbaycan'dan yana ağırlığını koymasının altında yatan nedenler arasında, Rus enerji sektörünün önde gelen bürokratlarının Azerbaycan'ın petrol sektöründe hissedar oldukları şeklinde iddialar da bulunmaktadır.⁷⁹

Kendi ulusal sektörünü yabancı yatırıma açmakta geciken Türkmenistan'ın önümüzdeki yıllarda bu açığını kapatarak, özellikle doğal gaz alanında bölgenin en önemli ihracatçısı konumuna geçeceği şüphesizdir.

KAZAKİSTAN:

Sahil şeridinin geniş olması sebebiyle Hazar'da yaklaşık yüzde 29.6'lık bir payla en çok alana sahip olan Kazakistan, Temmuz 1994'te Hazar'ın statüsü ile ilgili olarak kendi görüşlerini açıkladı. Buna göre Kazakistan; Hazar'ın BM'nin 1982 Deniz Hukuku sözleşmesine tâbi olmasını, 12 millik ulusal karasularına sahip olunması gerektiğini, denizin ulusal sektörlere bölünerek münhasır ekonomik bölgelerin belirlenmesini, her kıyıdaş ülkenin ulusal sektörü üzerinde egemenlik haklarını kullanabilmesi gerektiğini belirten bir deklârasyon yayınlarak kendi pozisyonunu ortaya koydu.⁸⁰ Bundan önce 1993'te de ülkesinin görüşlerini açıklayan Kazakistan yönetimi, kıyıdaş ülkelere Hazar'ın "ortay hat" prensibine göre "ulusal sektörlere" bölünmesi husu-

⁷⁶ *Neytralny Turkmenistan Gazetesi (Aşkabat)*, 3 Mayıs 2001

⁷⁷ İlya Bayko, "V Razdele Kaspiya vse Sredstva Haroi", http://www.eurasia.org/cru/200/econom/10_an3.2.htm, 3 Ekim 2000; Hazar'da Rusya Önerisi, <http://www.ntv.msnbc.com/>, 15 Temmuz 2001.

⁷⁸ Viktor Andreev, "Viktor Kalyujny 'Zakrı' Turkmenistan i Podderjal Pretenzii Azerbaydjana", *Nezavisimaya Gazeta (Moskova)*, http://ng.ru/cis/2001-09-06/5_kaluzhny.html, 6.09.2001.

⁷⁹ Michael Levyled, "Russia: Criticism of Turkmenistan May Aim to Please Azerbaijan", *RFE/RL*, 5 Eylül 2000.

⁸⁰ Vladimir Babak, "Neft Kaspiya v Otnoşeniyax Kazatana s Rossiey", *Aziya i Kavkaz*, No: 4, 1994.

sunda bir anlaşma önerisinde bulunmuştu.

23 Ocak 1998'de Rusya Federasyonu tarafından bir açıklama yapılarak Hazar'ın "ortak su yüzeyi" ve "ulusal sektörler" prensibine göre bölünmesi konusunda ortak fikre gelindiği açıklanmış ve Kazakistan ile bu konuda ortak bir anlaşmanın yapılacağı bildirilmiştir. Kazakistan 10 Mart 1998'de tek taraflı olarak yayınladığı bir "bildiri" ile Hazar'ın kendi ulusal "münhasır ekonomik bölge"sini belirleyerek bu bölgeyi deniz gücü ile koruma altına almıştır.⁸¹

Rusya ile Kazakistan arasında "Hazar Denizi'nin kuzey kısmının dibinin kaynaklarının kullanılması amacıyla egemenlik haklarına uyulması" isimli Anlaşma ise 6 Temmuz 1998'de imzalanmıştır.⁸² Ayrıca 9 Ekim 2000 tarihinde iki ülke arasında Hazar Denizi'nde işbirliği konusunda bir deklârasyon imzalanmıştır. Bu deklârasyona göre Kazakistan ile Rusya Federasyonu Hazar'ın statüsünün belirlenmesinde "ortay hat" prensibini kabul etmekte, denizin dibi ulusal sektörlere bölerken su yüzeyini ortak kullanıma açmayı kabul etmektedirler. Sınır çizgisinde bulunan yataklar için iki ülke 50/50 prensibini benimsemektedirler.

Her ne kadar Kuzey Hazar'ın bu iki devleti arasında Hazar'da bir anlaşma imzalanmışsa da kuzey bölgesinde 3 adet saha üzerinde (Khvalynskoye, Severnoye ve Tsentralnoye)⁸³ Rus Lukoil şirketinin yürüttüğü faaliyetler sebebiyle Kazakistan tarafından sürekli olarak Rusya'ya itiraz notası verilmektedir.

Hazar'ın statüsü ve paylaşımı tartışmalarının mümkün olduğunca dışında kalmaya çalışan Kazakistan, İran'ın önerdiği eşit (yüzde 20) paylaşım şartının kabul görmesi durumunda bundan en çok zarar gören ülke olacaktır. Çünkü diğer büyük kıyıdaş ülkelerin payları yüzde 20'nin altındadır. Bu sebeple Kazakistan bu tartışmalara direkt

.....
Hazar'ın statüsü ve paylaşımı tartışmalarının mümkün olduğunca dışında kalmaya çalışan Kazakistan, İran'ın önerdiği eşit (yüzde 20) paylaşım şartının kabul görmesi durumunda bundan en çok zarar gören ülke olacaktır. Çünkü diğer büyük kıyıdaş ülkelerin payları yüzde 20'nin altındadır.

⁸¹ A. Reşidoğlu, "Putin Türkmence Danışır", *Ayna Gazetesi (Bakü)*, 6 Temmuz 2001.

⁸² Ludmila Romanova, Ekaterina Tecemnikova, "Putin Ostaivaet Rossiskie İnteresi Na Kaspıi", *Nizavisimaya Gazeta (Moskova)*, 10 Ekim 2000; Galina Bazina, <http://www.strana.ru/stories/2001/01/08/978971938/979051693.html>, 09 Ocak 2001.

⁸³ CenK PALA, "Boru Hattı Oyununda Bitmeyen Oyun: Hazar'ın Hukuki Statüsü", *PetroGas*, Mayıs-Haziran 2001, Sayı 23.

katılmayıp bu konuda İran'a en büyük direnci gösteren Azerbaycan'ı arka planda aktif olarak desteklemektedir. İçerisinde barındırdığı önemli miktardaki Rus asıllı nüfus sebebiyle Rusya'yı direkt karşısına alamayan Kazakistan'ın pozisyonu Türkmenistan ve Azerbaycan'inkinden daha hassastır.⁸⁴

İRAN:

Hazar Denizi'ni bir sınır gölü olarak tarif eden İran'ın, Hazar konusunda geçerli ve sürekli bir önermede bulunduğunu söyleyebilmek zordur. İran Hazar'ı yüzde 20 prensibi ile beş eşit parçaya bölmeyi veya zaman zaman da ortak kullanmayı (*condominium*) istemektedir.⁸⁵ Görüşlerini bu iki eksen arasında belirleyen İran'ın, ön plana çıkarmaya çalıştığı husus Hazar'ın statüsü belirlenmeden buradada yapılan petrol aramalarının kanun dışı olduğu tezidir. İran, statü sorunu çözülmüncüye kadar 1921'de Rusya-İran ve 1940'da imzalanan SSCB-İran anlaşmalarını esas olarak aldığı beyan etmektedir.⁸⁶ İran diğer yandan Hazar'ın statüsü konusunun 1940 anlaşmasına dayanarak ancak İran ve Rusya arasında çözülebileceğini, diğer ülkelerin ise alınacak kararlara uyması gerektiğini belirtmektedir.⁸⁷ Halbuki 21 Aralık 1991'de "Almatı Deklârasyonu"nu imzalayan eski SSCB cumhuriyetleri SSCB'nin ortak mirasçıları olduklarını beyan etmişlerdir.

İran'ın Hazar'da statü tartışmalarını yürüttüğü ülkelerin başında Azerbaycan gelmektedir. Zira, İran Hazar sorununa ekonomik gerekçelerden daha çok siyasi prizmadan bakmaktadır. Çünkü, bu yataklar İran için bu ülkenin Basra körfezindeki zengin petrol yatakları göz önüne alındığında ekonomik değer bakımından hayati ölçüde bir mana taşımamaktadır.⁸⁸ İran, Güney Azerbaycan sorunu sebebiyle Azerbaycan'ı bölgesel tehdit algılamasında birinci dereceli *tehdit* olarak görmektedir. Bu sebeple de Azerbaycan'ın gelişmesine ve "Güney" için bir cazibe merkezi haline gelmesine önemli katkılar sağlayacak petrol anlaşmalarını engellemek için Hazar'da uzlaşmaz tutumunu devam ettirmektedir.

⁸⁴ Gülnar Nugman, "Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü", *Avrasya Etütleri*, Sayı 13, İlkbahar 1998, s. 87.

⁸⁵ Nesip Nesipli, "İran Azerbaycan Görüşmeleri Gerçekleşecekmi?", *Yeni Musavat Gazetesi (Bakü)*, 30 Temmuz 2001.

⁸⁶ R. Resulov, "İmzalanan Mügavileler Üzre İşlenecek Yatakların Yarıdan Çoxu Boş Çıxabilir", *Ayna Gazetesi (Bakü)*, 27 Haziran 2001.

⁸⁷ "Kaspîi Budut Delit, a Baku-Djeyhan Ostavyat Bez Nefti", <http://www.smi.ru>, 15 Ocak 2001

⁸⁸ Hazar kıyılarında sadece "Enzeli" petrol sahasında üretim yapan İran'ın, Hazar'daki ulusal sektörü içerisinde bulunduğu düşünülen petrol ve doğal gaz yatakları oldukça derin sularda yerleştiğinden şimdilik bu yatakların fazla bir "albenisi" bulunmamaktadır."

Tahran uzun süredir Bakü'nün yürüttüğü dış politikadan rahatsızdır ve bu rahatsızlığını her vesileyle diplomatik kanallardan Bakü'ye bildirmektedir. Hazar'a yabancı güçlerin gelmesini istemeyen İran'ın en büyük endişesi Hazar'da giderek güçlenen ABD ve Batı nüfuzudur. Zira İran, Hazar'da etkinleşen Batı nüfuzuyla beraber kuşatıldığını hissetmektedir.

Bölgede bir yandan Batı sermayesi artış gösterirken, diğer yandan ABD ambargosu sebebiyle İran, Hazar pastasından gerekli pastayı alamadığını düşünmektedir. Her ne kadar 1994'teki "Asrın Anlaşması"ndan İran'a yüzde 5'lik bir pay verilse de ABD'den gelen baskılar sebebiyle Azerbaycan bundan vazgeçmek zorunda kalmıştır.⁸⁹ Bu vesileyle de İran, Hazar Denizi'nin statüsü konusunda belirsizliği öne sürerek Nisan 1995'te bu anlaşmayı tanımadığını bildirmiştir. İran Azerbaycan'ın oluşturduğu "uluslararası konsorsiyumun" kanun dışı olduğunu iddia etmiş ve bu konuda Rusya ile sıkı bir işbirliğine girişmiştir.⁹⁰

Azerbaycan hükümeti ise 14 Kasım 1994'de imzalanmış İran-Azerbaycan protokolünü hatırlatarak başka petrol yataklarının kullanımı için İran'la işbirliği yapabileceğini açıklamıştır. Daha sonra yapılan görüşmeler sonucunda İran "Şahdeniz" doğal gaz yatağı ve "Lenkeran- Talış-Deniz" petrol yatağında sırasıyla yüzde 10'luk bir paya sahip olmuştur. İran, bu anlaşmaları imzalamakla aslında, Azerbaycan'ın petrol politikasını ve Hazar Denizi'ndeki petrol yataklarını *de facto* tanımış olmuştur. İlginç olan, İran'ın Azerbaycan'a bir paydaş statüsüyle ortak olduğu Lenkeran" (Talış-Deniz) yatağı İran'ın şimdi hak iddia ettiği "Alov" yatağından çok daha güneyde ve İran deniz sınırına yakın bir bölgede bulunmaktadır. Ancak İran, daha yakın olan

.....
**Tahran uzun süredir
 Bakü'nün yürüttüğü dış
 politikadan rahatsızdır ve
 bu rahatsızlığını her
 vesileyle diplomatik
 kanallardan Bakü'ye
 bildirmektedir. Hazar'a
 yabancı güçlerin
 gelmesini istemeyen
 İran'ın en büyük endişesi
 Hazar'da giderek
 güçlenen ABD ve Batı
 nüfuzudur. Zira İran,
 Hazar'da etkinleşen Batı
 nüfuzuyla beraber
 kuşatıldığını
 hissetmektedir.**

⁸⁹ R. Aliyev, R. Orucov, R. Nasirov, "Zapadny Konsorsiyum Mojot Otkazatsya ot Kontraktov Na Kaspii", <http://www.caspian.ru>, 6 Ağustos 2001.

⁹⁰ Michael P. Croissant, "Transkafkasya'da Petrol ve Rus Emperyalizmi", *Avrasya Etütleri*, Cilt 3, Sayı 1, İkbahar 1996, s. 20.

ve kendi iştirakinin bulunduğu Lenkeran yatağına itiraz etmezken daha uzak bir mesafede ve pay alamadığı "Alov" yatağı üzerinde hak iddia etmektedir.⁹¹

Tahran, aynı şekilde 1998'de Rusya ve Kazakistan arasında "Hazar Denizi'nin kuzey bölgesi deniz tabanının bölünmesi hakkındaki anlaşmayı" ve 2001'de Rusya ile Azerbaycan arasında imzalanan benzer içerikli anlaşmayı da tanımadığını bildirmiştir. İran, Hazar Denizi'nin bugünkü statüsüne karşı olan herhangi iki taraflı anlaşmaların geçerli olmayacağını, daha sonra beş sahil devletinin anlaşma sağlayacağı takdirde her devletin beraber ve adaletli pay alması gerektiğini kaydetmektedir.⁹²

Halbuki, 1992'de İran ve Azerbaycan Dışişleri bakanları ortak bir bildiri kabul ederek 1921 ve 1940 anlaşmalarını ve Hazar'ın "orta hat" prensibine göre bölünmesine her iki ülkenin olumlu yaklaşımını bildiri-

.....
 •••••
Hazar'ın güneyinde
önemsiz bir bölüme sahip
olan İran kendi payına
düşen kısımdan (yüzde
12) memnun değildir ve
kendi sınırlarını Hazar'ın
ortalarına doğru
genişleterek Hazar'ın
içlerine doğru "stratejik
derinlik" elde etmek
istemektedir.
 •••••

mişlerdi.⁹³ Bu ortak bildirin mevcutlugetine rağmen aradan geçen süre içerisinde İran tavrı değişikliğine gitmiştir. Bu değişikliği, sadece bölgedeki petrol kaynaklarından daha fazla pay alma düşüncesi ile açıklamak ise mümkün değildir.

İran'ın Hazar bölgesindeki tutum ve davranışlarının sebebini sadece bir ülke ile (Azerbaycan) sınırlandırmak yetersiz kalacaktır. Zira Hazar'ın güneyinde önemsiz bir bölüme sahip olan İran kendi payına düşen kısımdan (yüzde

12) memnun değildir ve kendi sınırlarını Hazar'ın ortalarına doğru genişleterek Hazar'ın içlerine doğru "stratejik derinlik" elde etmek istemektedir.

Mart 2001'de İran Cumhurbaşkanı Muhammet Hatemi'nin Moskova ziyareti sırasında Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin ile yaptıkları görüşmede "Rusya ve İran'ın "Hazar Denizi'nin statüsü resmi olarak belirlenmeden Hazar'da diğer kıyıdaş ülkeler tarafından çizilmiş hiçbir

⁹¹ "Muharibe Edek, Yoxsa...!", Bizim Esr Gazetesi (Bakü), 4 Ağustos 2001.

⁹² *Zerkalo Gazetesi (Bakü)*, 11 Temmuz 1998.

⁹³ Teyfik Zülfügarov, "Azerbaycan Hezeryanı Ölkelerle Meslehetleşme Aparmalıdır", *Yeni Musavat Gazetesi (Bakü)*, 26 Haziran 2001.

sınırın tanınmayacağı",⁹⁴ statü sorununu çözülmeye kadar 1940 yılı anlaşmasının geçerli olduğu ve çalışmalara ancak beş ülkenin anlaşmasından sonra başlanabileceği yönünde ortak bir açıklama yapmışlardır.⁹⁵ Söz konusu açıklamada, bugüne kadar yapılmış tüm "off-shore" sözleşmelerinin de illegal olduğu ifade edilmiştir. Rusya'nın bu açıklamanın ve İran'ın görüşlerinin aksine bir tutum içerisinde olduğu görülmektedir. Zira, Hatemi'nin bu ziyareti sırasında önemli silah anlaşmaları yapılmıştı ve Rusya'nın silah satımı hatırna böyle bir açıklamaya gittiği yorumları yapılmıştır.

Hazar sorununda Batılı ülkelerin ve uluslararası petrol şirketlerinin konuyu siyasallaştırdığını ileri süren İran,⁹⁶ ısrarla Hazar'ı uluslararası aktörlerin dışında tutmaya çalışmaktadır. Diğer yandan İran, bir yandan bölgede Batılı ülkelerle mücadele ederken diğer yandan da Rusya ile de nüfuz mücadelesi içerisinde.

İran'ın yüzde 20'lik payda ısrar etmesi ve Hazar'da silahlanmaya başlaması durumunda bölgede önemli bir müttefik pozisyonda bulunan İran ve Rusya'nın karşı karşıya gelmesi kaçınılmaz olacaktır. Hazar'ın statüsü belirlenirken su yüzeyinin ortak kullanımı prensibinin kabul edilmesi durumunda Rusya'nın deniz gücünün rahatlıkla İran kıyılarına kadar gelerek bu ülkeyi tehdit eder konuma gelmesinden Tahran'ın duyduğu rahatsızlık bilinmektedir.⁹⁷ Daha SSCB döneminde yapılan anlaşmalarla Hazar'da sadece Rusya bir deniz donanması bulundurabiliyordu.

Hazar'daki Zengin Kaynakların İsim Sorunu

Hazar'da bir taraftan statü ile ilgili görüşmeler ve paylaşım kavgası devam ederken, diğer taraftan da her ülke kendi "ulusal sektörü" içerisinde gördüğü yatağa kendi "milli" ismini vermektedir. Bu tartışmalı

.....
**Hazar'da bir taraftan
statü ile ilgili görüşmeler
ve paylaşım kavgası
devam ederken, diğer
taraftan da her ülke
kendi "ulusal sektörü"
içerisinde gördüğü
yatağa kendi "milli" ismini
vermektedir.**
.....

⁹⁴ Aleksandr Reutov, "Rossiya i İran Ne Stali Ssoritsya, Vopros o Razdele Kaspiyskogo Morya Otlojen", *Kommersant*, 13 Mart 2001.

⁹⁵ Vladimir Maksimenko, "Prikaspiskiy Region v Mirovoy Ekonomike i Mejdunarodnix Otnoşeniya", <http://www.transcaspian.ru/cgi-bin/web.exe/rus/prn00016837.html>

⁹⁶ "Caspian Sea's Legal Regime, a Necessity", *Tehran Times (Tahran)*, 16 Temmuz 2000.

⁹⁷ Fikret Ertan, "Hazar'da Güvenlik Problemi de Çıkıyor", *Zaman Gazetesi (Ankara)*, 9 Haziran 2001.

yatakların başında Azerbaycan'ın "Kepez" ve Türkmenistan'ın ise "Serdar" olarak adlandırdığı zengin petrol yatakları gelmektedir. Bu yatağın Sovyetler dönemindeki ismi "Promejutocnoe" idi.⁹⁸ Özellikle Kepez/Serdar yatağı üzerinde yoğunlaşan tartışmalarda her iki taraf ta farklı haritalar kullanarak bu bölgenin kendi ulusal sektörleri içerisinde olduğunu iddia etmektedir.⁹⁹

Diğer tartışmalı sahalar ise "Azeri" ve "Çırag" yataklarıdır. Azerbaycan'ın 20 Eylül 1994'de dünyanın birçok büyük petrol şirketlerin ve ülkelerin katılımı ile gerçekleştirdiği "Yüzyılın Anlaşması" petrol ve doğal gaz anlaşması içerisinde bulunan "Azeri" yatağına "Hazar" ve Çırag yatağına ise "Osman" gibi Türkmençe isimler verilmiştir.¹⁰⁰ Bu yatakların SSCB dönemindeki adları "Kaveroçkin" ve "26 Bakü Komisanı" idi.¹⁰¹ Son günlerde İran ve Azerbaycan arasında da gerginliğe sebep olan "Şerg-Alov-Araz" yataklarına Türkmenistan "Altın Asır",¹⁰² İran ise "Elbruz" ismini vermiştir.

Hazar'da Tartışmaları Yatakların Ülkelerce Adlandırılması

Azerbaycan	Türkmenistan	İran	SSCB
Kepez	Serdar	-	Promejutocnoe
Şerg-Alov-Araz	Altın Asır	Elbruz	-
Azeri	Hazar	-	Kaveroçkin
Çırag	Osman	-	26 Bakü Komisanı

Azerbaycan-Türkmenistan Gerginliği

Hazar Denizi'nin iki kıyıdaş ülkesi olan ve bazı kaynakların paylaşımı konusunda anlaşamayan Azerbaycan ve Türkmenistan arasındaki en önemli sorun hangi statünün kabul edileceğinden ziyade karşılıklı "nüfuz bölgelerinin" sınırlarının nasıl tesbit edileceğidir. Zira bu iki ülkenin anlaşamadığı nokta, sınırlar belirlenirken çizilecek olan "ortay hattın" hangi yöntemle belirlenmesidir. Ulusal sektörler konusunda ise her iki ülke de aynı pozisyondan hareket etmektedirler.

Türkmenistan, Azerbaycan'ın kendi milli sektörü içerisinde gördüğü Kepez yatağı üzerinde hak iddia etmekte ve bu yatağa Serdar ismini

⁹⁸ Ekaterina Tesemnikova, "Ostrye Grani Postsovetskogo Peredela", *Nezavisimaya Gazeta (Moskova)*, 16 Ağustos 2001.

⁹⁹ "Hazar Deniz mi, Göl mü?", *Sabah Gazetesi (Ankara)*, 14 Ağustos 2001.

¹⁰⁰ "Kalso Vokrug Azerbaidjana Sjimaetsya", *Zerkalo Gazetesi (Baku)*, 28 Haziran 2001

¹⁰¹ Mihail Pereplesnin, Egor Yaşın, "Kaspiy Nado Delit Spravedlivo", *Nezavisimaya Gazeta (Moskova)*, 25 Temmuz 2000; Mihail Pereplesin, Egor Yaşın, "İspitanie Morem Na Kaspii Delat Ne Tolk Neft, No i Politicheskoe Vliyanie", *Nezavisimaya Gazeta (Moskova)*, 24 Ekim 2000.

¹⁰² Alçın Muraliyev, Serdar Muradov, "Prikaspiskie Nedorazumeniya Azerbaydjan Prodoljayet Vesti Spor o Mestorojdeniyax", *Gazeta SNG (Moskova)*, 7 Ağustos 2001.

vererek onu uluslararası işleme açmak istemektedir. Bununla ilgili 1996 yılından beri Azerbaycan'a itiraz notaları vermektedir. Azerbaycan, Türkmenistan'ın bu iddialarına, Türkmenistan'ın Serdar olarak adlandırdığı Kepez yatağını 31 Haziran 1997'de Lukoil ve Rosneft ile bir anlaşma yaparak cevap verdi. Kepez, Türkmenistan'ın hak iddia ettiği "Azeri" ve "Çırag" yataklarının daha doğusunda bulunmaktadır.¹⁰³

Ancak hem Türkmenistan'ın baskıları, hem de dönemin Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Boris Yeltsin'in Azerbaycan'a karşı takındığı olumsuz tavır nedeniyle, Lukoil ve Rosneft şirketleri Kepez anlaşmasından vazgeçmişlerdir. Bunu takiben 1998'de, Türkmenistan'ın aynı yatak için anlaştığı Mobil şirketi de Azerbaycan'ın baskılarına maruz kalarak Türkmenistan ile yaptığı anlaşmadan vazgeçmiştir.

Diğer yandan Mega Proje çerçevesinde Batılı şirketlerin milyarlarca dolar yatırım yaptıkları Azeri/Hazar ve Çırag/Osman yatakları üzerinde de Türkmenistan'ın iddiaları bulunmaktadır. Türkmenistan bu yataklardan Azeri/Hazar petrol sahasının tamamını isterken, Çırag/Osman petrol sahasının ise yarısının kendi ulusal sektörü içerisinde kaldığını iddia etmektedir.¹⁰⁴

Azerbaycan'ın 20 Eylül 1994'de asrın anlaşmasını imzalamasına rağmen Türkmenistan'ın buna ilk tepkisi ancak iki yıl sonra, 3 Mayıs 1996'da gelmiştir.¹⁰⁵ 1997'den sonra gerilmeye başlayan Azerbaycan ve Türkmenistan arasındaki sorunların temelinde sadece Hazar'daki tartışmalı yataklar bulunmamaktadır. Türkiye'nin de yüzde 10 payının bulunduğu "Şahdeniz" yatağında çok zengin doğal gaz kaynaklarının bulunmasından sonra bölgenin en büyük doğal gaz üreticilerinden olan ve ürettiği doğal gazını pazarlama sıkıntısı çeken Türkmenistan çok önem verdiği Türkiye pazarı için Azerbaycan ile rekabete başlamıştır. Bu rekabet ortamında gerçekleştirilmesi düşünülen ve Türkmenistan gazını Türkiye üzerinden Batı pazarlarına ulaştıracak olan Trans-Hazar boru hattı için başlangıçta sadece "transit ülke" konumunda olan Azerbaycan'ın, Şahdeniz yatağında zengin doğal gaz kaynakları keşfetmesinden sonra istediği yüzde 50'lik payı Türkmenistan'ın fazla bulmasıyla bir anlaşmaya varılamamış ve planlanan bu hat kısa sürede

¹⁰³ Aleksey Griibov, "Kypez ili Sardar?", www.rusenergy.com, 11 Haziran 2001

¹⁰⁴ Oleg Banişevskii, "Politika Baku Utopila Transkaspıi?", *Nezavisimaya Gazeta (Moskova)*, 22 Mart 2000.

¹⁰⁵ Azerbaycan ile Türkmenistan arasındaki ilişkiler 1994-1996 tarihleri arasında normal sayılabilecek düzeydeydi ve hatta Türkmenbaşı Bakü'yü ziyaret bile etmişti. Ancak 1997'den itibaren Kepez/Serdar sorununun ortaya çıkmasıyla ilişkiler bozulmaya başlamıştır.

rafa kaldırılmak durumunda kalmıştır.¹⁰⁶ Trans-Hazar boru hattının şimdilik devre dışı kalmasıyla bunun yerine sadece Azeri gazını taşıyacak olan "Bakü-Tiflis-Erzurum" boru hattı projesi devreye sokulmuştur.¹⁰⁷ Bu durumu hazmedemeyen Türkmenistan ise bir yandan Hazar'da askerî gücünü artırmaya başlarken, diğer yandan da İran ile Ermenistan arasında yapımı süre doğal gaz hattına destek vermeye başlamıştır.

27 Haziran 2001'de Türkmenistan borç görüşmeleri için bu ülkede bulunan Azerbaycan Başbakan Yardımcısı Abbas Abbasov'a bir nota vererek, tartışmalı yataklarda Türkmenistan'ın müteakip defalar yapmış olduğu itirazları dikkate almadan çalışmalarını sürdürmeye devam etmesi kınanmıştır. Notada dikkati çeken husus, İran'ın kendi ulusal sektörü içerisinde görerek 23 Haziran'daki İran savaş uçaklarının Azerbaycan araştırma gemilerini uzaklaştırdığı "Şerg" yatağını da Türkmenistan "Altın Asır" olarak adlandırması ve bu bölgeyi kendi ulusal sınırları içerisinde görmesidir.¹⁰⁸ Dolayısıyla, bu yataklar sadece Azerbaycan ile İran arasında tartışmalı yataklar olmayıp, Türkmenistan ile de tartışmalı hale gelmiştir.

12 Aralık 1995'de Birleşmiş Milletler'de "tarafsızlık" statüsü olarak¹⁰⁹ bu argümanı dış politikasının ana hedefi haline getiren Türkmenistan Devlet Başkanı Niyazov bir açıklamasında "Dış politikada sorunumuz olan yegane ülke Azerbaycan'dır demiştir".¹¹⁰ Bu durum iki ülke arasında mevcut olan ilişkilerin daha fazla gerilmesine sebep olurken, diğer yandan da Türkmenistan'ın Azerbaycan ile olan sorunlarının bu ülke için ne derece önemli olduğunun da ortaya koymuştur.

Türkmenistan, Haziran ayı içerisinde "maddi yetersizlikler" ileri sürerek iki yıl önce Bakü'de açtığı büyükelçiliğini kapatma kararı almıştır.¹¹¹ Ancak aynı günlerde Türkmenistan'da büyükelçiliği bulunmayan Azerbaycan, Dışişleri kanalı ile Aşkabat'ta büyükelçilik açmayı

¹⁰⁶ "Türkmen Sefiri Gayırdacag", *Bizim Asır Gazetesi (Bakü)*, 7 Haziran 2001.

¹⁰⁷ Bextiyar Tuncay, "Biz Geosiyasi Katakizmlerden Doğan Müveggeti Rahatsızlıqlara Dözmeyi Bacarmalıyğ" 525. Gazete (Bakü), 09 Haziran 2001.

¹⁰⁸ "Aşgabad Nota Gönderib", *Bizim Esr Gazetesi (Bakü)*, 28 Haziran 2001.

¹⁰⁹ <http://www.grida.no/enrin/htmls/turkmen/soe2/russian/backgr/backgr.htm>

¹¹⁰ Rasim Musabeyov, "Bize Tezyig Etmeye Çalışırlar", *Bizim Asır Gazetesi (Bakü)*, 7 Haziran 2001.

¹¹¹ 1999 yılından itibaren Türkmenistan'ın Azerbaycan'da büyükelçiliğinin bulunmasına rağmen Azerbaycan'ın bu ülkede büyükelçiliği bulunmamaktadır. Dünyanın birçok ülkesinde büyükelçilik açmış olan Azerbaycan hem önemli sorunları olduğu ve hem de etnik köken itibariye mevcut yakınlığı bulunan Türkmenistan'dan ve diğer Orta Asya Türk cumhuriyetlerinden BDT içerisinde savaş halinde olduğu Ermenistan lehine bir baskı unsuru olarak kullanabileceği bu ülkelerde ve Türkmenistan'da büyükelçilik daha açmamıştır. Bu Azerbaycan'ın yakın çevre ve Orta Asya politikasındaki büyük bir handikap olarak değerlendirilmektedir. Azerbaycan bu hadisede sonra Türkmenistan'da bir büyükelçilik açacağını açıklamıştır.

planladığını açıklamıştır.¹¹² Petrol kaynaklarının ve doğal gaz boru hattının paylaşımı konularında anlaşamayan Türkmenistan ile Azerbaycan, ilişkilerin gerginleştirildiği bir ortamda yeni bir anlaşmazlıkla daha karşı karşıya gelmiştir. Bu anlaşmazlığın temelinde Türkmenistan'ın Azerbaycan'dan olan alacaklarını istemesi ve ödenmesi durumunda bu borcun üçüncü bir tarafa satılacağı konusunda bu ülkeye nota vermesi yatmaktadır. Bu son nota ile zaten kötü durumda olan ilişkiler daha da bozulmuştur.¹¹³

.....
Hazar'da en önemli sorunlardan birisi olan ve Azerbaycan ile Türkmenistan arasında yaşanan paylaşım sorununa İran dışında, Rusya ve Kazakistan pek karışmak istenmemekte ve bu sorunun ancak ilgili taraflar arasında çözülmesi gereği vurgulanmaktadır.

Hazar'da Azeri-Türkmen gerginliği Türkmenistan'ı bir çıkmaza daha sokmaktadır. Zira Türkmenistan 1996'dan beri Hazar'daki yataklarını işletecek uluslararası şirketler bulmakta zorluklar yaşamaktadır.¹¹⁴ Bu sıkıntıyı Hazar'da, İran ile de sorunları bulunan Azerbaycan'ın da zaman zaman yaşadığının şahidi olunmaktadır. Azerbaycan, ExxonMobil şirketi ile yaptığı "Savalan" yatağı anlaşmasını bu şirket, İran ile sorunların çözülmesi şartına bağlayarak anlaşmadan vazgeçmiştir. Yine 23 Temmuz'da İran ile "Alov" yatağında yaşanan sorunlar sebebiyle İngiliz BP şirketi büyük ekonomik kayıplara uğradığını belirtmiş ve çalışmalarını sorunlar çözülünceye kadar durdurma kararı almıştır.¹¹⁵

Hazar'da en önemli sorunlardan birisi olan ve Azerbaycan ile Türkmenistan arasında yaşanan paylaşım sorununa İran dışında, Rusya ve Kazakistan pek karışmak istenmemekte ve bu sorunun ancak ilgili taraflar arasında çözülmesi gereği vurgulanmaktadır.

¹¹² [http://caspien.ru/cgi/lenta\\$2235](http://caspien.ru/cgi/lenta$2235), 6 Haziran 2001.

¹¹³ Türkmenistan'ın Mayıs ayında açıkladığı dış borç (alacaklı) ülkeler listesinde Azerbaycan'ın bu ülkeye borcu 52 milyon dolar olarak ifade edilmiştir. Azerbaycan 1992-1995 yılları arasında bu ülkeden aldığı doğal gaz karşılığı olan borcunu ödediğini ve sadece 18,7 milyon dolar borç ana parası ve 4 milyon \$'da faizi olduğunu söylemektedir. Anlaşmada faiz yükümlülüğü olmadığını bildirmektedir. Türkmenistan ise borcun anapara ve faiziyle birlikte 52 milyon dolar olduğunda ısrar etmekte ve borcun üçüncü bir tarafa satılabileceği yönünde Temmuz ayında Azerbaycan'a bir nota vererek bu ülkeyi uyarmaktadır. Azerbaycan borcunu bir kısmını "mal karşılığı" olarak ödemiştir.

¹¹⁴ Aleksey Griibov, "Kypez ili Serdar?", www.rusenergy.com, 11 Haziran 2001.

¹¹⁵ F. Memmedov, 'Azerbaycan Hezerde Birinci Garşidurmanı Uduzur', *Ayna Gazetesi (Bakü)*, 3 Ağustos 2001.

Azerbaycan-İran Gerginliği

17 Temmuz 2001'de Bakü'yü ziyaret eden İran İslam Cumhuriyeti Güvenlik Konseyi Sekreteri Hasan Ruhani'nin Azerbaycan ziyaretini kısa keserek aniden Tahran'a dönmesi muhtemel gerginliğin ilk işaretlerini vermeye başlamıştır. Zira, 20 Temmuz'da sona eren ziyaretin hemen ardından, 21 Temmuz 2001'de Tahran yönetimince Bakü'ye Hazar'daki "kime ait olduğu belirsiz" alanlarda petrol aranmaması gerektiği konusunda basına *yansıtılmayan* bir nota verilmiş ve Alov/Elburz yatağında kanunsuz yürütülen çalışmaların durdurulması istenmişti.¹¹⁶ Ancak Azerbaycan'ın bunu kabul etmesi pek mümkün gözükmemekteydi.

23 Temmuz'da Hazar'ın Azerbaycan sektöründe bulunan "Alov"¹¹⁷ yatağında araştırmalar yapan Azerbaycan'a ait "Jeofizik 3" ve "Alif Hacıyev" isimli araştırma gemileri İran Hava Kuvvetlerine ait savaş uçakları tarafından taciz edilmiş, bunun yanısıra İran gemisi, çatışma konumuna geçerek, toplarının namlusunu "Jeofizik-3" gemisine yöneltmiş ve Azeri gemilerine derhal bölgeyi terk ederek 5 deniz mili kuzeye çekilmesini, aksi taktirde doğabilecek olayların sorumluluğunun kendilerinde olmayacağını ifade etmiştir.¹¹⁸

Bakü, Tahran'ın bu adımı karşısında ilişkileri gerginleştirmemek için araştırma gemilerini bölgeden geri çekmiş fakat aynı gece Azerbaycan Başbakanı Artur Rasizade İran'ın Bakü Büyükelçisi Ahad Gazai'yi çağırarak hükümetin itirazını bildiren bir nota vermiştir. Büyükelçi bu notadan sonra ülkeyi terkederek danışmalarda bulunmak üzere İran'a gitmiş¹¹⁹ ve 1 Ağustos 2001'de tekrar Bakü'ye dönmüştür.

¹¹⁶ Senobar Şermatova, "Spor Mejdu Tegeranom, Aşxabadom i Baku izza Morskix Mestorjodeni Perexodit v Voennuyu Fazu", Moskovskie Novosti, (Moskova), 31 Temmuz 2001.

¹¹⁷ Başkent Bakü'den yaklaşık 150 km güneybatıda bulunan Alov, Şark ve Araz yatakları 1998 yılında uluslararası işleme açılmış ve ARDNŞ yüzde 40, BP yüzde 15, Statoil yüzde 15, Exxon-Mobil yüzde 15, TPAO yüzde 10 ve AEK yüzde 5 pay almışlardır. Ancak bu yataklarda daha üretime geçilememiş ve keşif çalışmaları sürdürülmektedir.

¹¹⁸ "Caspian Oil Hpoes Down But not Out", Agence France Presse, 31 Temmuz 2001; Marat Gurt, "Caspian War of Words Heats Up" Reuters, 31 Temmuz 2001; Gafar Bagirov, "Novoe Protivostoyanie Na Kaspii", <http://www.transcaspian.ru>, 30 Temmuz 2001; "Russia Urges Calm in Caspian Dispute", http://www.news.bbc.co.uk/hi/english/world/europe/newsid_1462000/1462022.stm; "Caspian Incident" Our century, Weekly Newspaper 25-31 Haziran 2001; "İran İgnoruet Ofisialnoy Baku v Vapros Regionalnogo Sotrudnicestva?", Zerkalo Gazetesi (Baku), 28 Haziran 2001; F. Memmedov, "Hezer Nefti İle Bağlı İlk Herbi İnsident", *Ayna Gazetesi (Bakü)*, 27. Haziran 2001.

¹¹⁹ "Azerbaydjan i İnan Ne Mogut Dogovoritsya o Kaspi", <http://www.utro.ru/news/2001072509121426467.shtml>; İvan Gribanov, "Voennaya Aksiya İrana v Otnoşeni Zapadnix Kompanii, Rabotayoşix v Yujnom Kaspii" Sprovosirovna Admnistratsey SŞA, <http://www.rusenergy.com/caspianregion/a24072001.htm>; "Samalyot VVS İrana Naruşil Vozdunoe Prostranstvo Azerbaycana", <http://www.izvestia.ru/news.cgi?idn=5764&idr=523>, 1 Ağustos 2001; "Azerbayjan Abvinyayet İnan v Naruşaenii Teritoryalnix Vod Na Kaspii", <http://www.rusenergy.com/>, 24 Temmuz 2001; "Azerbaycan İnan Gerginliği", <http://www.ntvmsnbc.com>, 1 Ağustos 2001; Arif Useynov, Arkady Dubnov, "Persidskii Neftyanoy Poxod", *Vremya Novostey Gazetesi (Moskova)*, 1 Ağustos 2001.

Bütün bu gelişmeler üzerine 24 Temmuz'da açıklama yapan İran Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Hamid Rıza Assefi, Tahran'ın meşru haklarını korumak için aldığı önlemler karşısında Bakü'nün şikayet etmesini hayretle izlediklerini söylemiştir.

İlişkilerin bu denli gerginleştiği bir zamanda İran'ın eski Devrim Muhafızları Komutanı Muhsin Rızai bu olaylarla ilgili olarak açıklamayı yapmıştır: "...bizi Azerbaycan'ı geri almak zorunda bırakmasınlar... Azerbaycan'ın 180 yıl önce, Rusya tarafından işgal edilene kadar İran'ın eyaletlerinden biri olduğunu ve merkezî hükümetin korumaması yüzünden İran'dan ayrılmak zorunda kalmıştır.." Rızai'nin bu açıklaması her ne kadar resmi bir nitelik taşımasa da İran'ın politik yaşamında önemli bir ağırlığı olan bir şahıstan bu nitelikli bir açıklamanın gelmiş olması Azerbaycan'da "İran'dan bir tehdit" olarak algılanmıştır.

İran ilk olarak Hazar'ın statüsünün belirlenme sürecinde önemli bir rol oynamak istemektedir ve bunun için de askeri imkanlarından faydalanarak bu yönde Azerbaycan üzerinde baskı kurmaya çalışmaktadır.¹²⁰ Diğer yandan Ermenistan ile iyi ilişkiler içerisinde olan İran, Dağlık Karabağ sorununun çözüm sürecinde de etkin bir bölge devleti rolünde kendisini görmekte ve bu sürece faal olarak katılmak istemektedir. Ancak İran Batı'nın bölgeye olan ilgisinden rahatsızdır ve bölgedeki bu türden askeri güç gösterileriyle Batılı şirketlerin bölgeyi terkmesi amacına ulaşmak istemektedir.¹²¹

İran'ın Azerbaycan'a olan bu yöndeki askeri-politik baskıları Tahran'ın amaçlarına kısmen ulaşmasını sağlamıştır. Zira, tartışmalı "Alov" yatağında araştırma yapan İngiliz "BP" şirketinden sonra "Savalan" yatağında çalışmalarını sürdüren Amerikan ExxonMobil şirketi de çalışmalarını durdurduğunu açıklamıştır.¹²² Aslında bu yataklar Astara (Azerbaycan-İran sınırı) ve Hasan Kulu (Türkmenistan-İran sınırı)

.....
**İran ilk olarak Hazar'ın
statüsünün belirlenme
sürecinde önemli bir rol
oynamak istemektedir ve
bunun için de askeri
imkanlarından
faydalanarak bu yönde
Azerbaycan üzerinde
baskı kurmaya
çalışmaktadır.**
.....

¹²⁰ Şerg Gazetesi (Bakü), 'İran - Rusya Garşıdurması', 26 Haziran 2001.

¹²¹ Hazar'da ortaya çıkan bu sorun ile beraber BP, önemli miktarda ekonomik zarara uğradığını iddia etmiş ve çalışmalarını askıya almıştır. Azerbaycan ise, buna anlam veremediğini, BP'nin anlaşmadan doğan tüm yükümlülüklerini yerine getirmesi gerektiğini savunmuştur.

¹²² Sergey Gribov, "İran Nagnetaet Napryajennost Na Kaspıi, Çobı Povernut Kaspıiskuyu Neft k Persidskomu Zalıvu", <http://www.rusegergy.com/caspianregion/a16082001.htm>, 16 Ağustos 2001.

arasındaki hattın (ki SSCB İran sınırını da bu hat oluşturmaktaydı) yaklaşık 50-80 km kuzeyinde bulunmaktadır.

Tahran'ın Bakü'ye askerî-politik baskı uygulayarak Hazar'da gerginliği yükseltmesinin bir çok amacı bulunmaktadır. Bu amaçlar boru hatları stratejisinden İran'ın iç dengelerine kadar ele alınabilecek geniş bir çerçevede bulunmaktadır. Tahran yönetiminin fikrinde bölgede stratejik üstünlük elde edebilmenin önemli araçlarından birisi Hazar'da askerî-politik baskı uygulamaktır.¹²³

İran'ın bu hareketi ciddi olarak bir toprak iddiasından ziyade Azerbaycan'a yönelik bir "gözdağı" olarak değerlendirilebilir. İran'ın bu adımı İran-Azerbaycan ilişkileri içerisinde yaşanan en ciddi sorun olmuştur.¹²⁴ İran ile Azerbaycan arasında yaşanan bu sorunlar sebebiyle çeşitli ülkelerden açıklamalar yapılmıştır.

25 Temmuz'da ABD, Hazar Denizi'nde enerji kaynakları araştırması yapan iki Azeri gemisine karşı İran'ın askerî müdahale tehdidinde bulunmasını onaylamadığını bildirmiştir.¹²⁵ ABD ayrıca, 15 Ağustos'ta ikinci bir açıklama daha yaparak İran'ı bölgede provokatörlük yapmakla suçlamıştır.

Rusya Dışişleri Bakanlığı da bir açıklama yaparak, İran ve Azerbaycan arasında gerçekleşen ve Azerbaycan karasularının İran savaş gemisi tarafından ihlal edildiği iddia edilen olayda " tarafları daha sakin olmaya" davet etmiştir.¹²⁶

Hazar'da İran ve Azerbaycan arasında çıkan sorunla ilgili olarak Rusya'nın Azerbaycan'ı açık bir şekilde desteklemesi, Hazar'da askerî bir güç olarak giderek aktifleşen İran'a karşı bu bölgeyi kendi egemenlik bölgesi sayan Rusya'nın İran'a bir ciddi bir tepkisi olarak

¹²³ Azerbaycan'ın ve Batı ve İsrail ile olan işbirliği, Türkiye ile geliştirdiği ilişkiler, Türkiye ile sağlanan sıkı askeri işbirliği ve NATO'nun Azerbaycan'da üs kurması gerektiği yönünde yaptığı açıklamalar, ABD'nin Azerbaycan'a verdiği sahil güvenlik botları, Hazar'ın statüsünün giderek yaklaştığı bir ortamda artık son kozların oynanması, Aliyev'in İran'a yapacağı ziyaret öncesi baskı oluşturmak, İran'ın Dağlık Karabağ barış görüşmelerine katılmak isteğinin Azerbaycan tarafından sıcak karşılanmaması, Bakü'nün İran'da yaşayan Azerbaycan Türklerine yönelik ilgisinin giderek artması ve "Güney Azerbaycan" söyleminin resmi yetkililer tarafından da giderek artan bir şekilde kullanılmaya başlaması İran'ın rahatsızlığına sebep teşkil etmekteydi, Hazar'daki kaynakları vesilesiyle Azerbaycan ve Kazakistan'ın kendisine rakip olarak piyasaya çıkmalarını geciktirmek, İran'ın Avrupa'dan Çin'e kadar uzanacak olan tarihi ipek yolunu canlandırma TRACECA (Transport Corridor Europe Caucasus Asia) projesi dışında bırakılması, İran'ın Azerbaycan'da giderek geyen ticaret hacmi, Diğer yandan İran'ın iç dinamikleri arasında yaşanan çatışmada taraflar bu sorunu kullanılmak istenmektedirler.

¹²⁴ "V Şage Ot Voynı Na Kaspıi?", *Exo Gazetesi* (Baku), 24 Haziran 2001.

¹²⁵ "ABD'den İran'a Hazar Uyansı" <http://www.ntvmsnbc> . 27 Temmuz 2001.

¹²⁶ "Russia urges Azerbaijan, Iran agreement", <http://www.russiajournal.com/news/index.shtml?nd=8651#n8651>; Rusya Dışişleri Bakanlığı Web sayfası, <http://www.mid.ru/>, 27 Temmuz 2001.

değerlendirilebilir. Aynı zamanda Azerbaycan Devlet Başkanı Aliyev'in açıkladığı "burası daha önce SSCB-İran sınırı idi, şimdi SSCB yok ama biz hepimiz beraber BDT'yiz"¹²⁷ sözleri ile BDT'nin ortak savunma şemsiyesi altına girebileceğinin sinyallerini vermesi Rusya tarafından Azerbaycan'ın pozisyonunun desteklenmesi amacını taşımaktadır.

İran'ın, Türk Petrolleri Anonim Ortaklığı'nın da yüzde 10'luk bir hisseye sahip olduğu bu sahalara¹²⁸ yönelik tacizleri sebebiyle Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı bu husustaki ilk resmî açıklamasını olaydan ancak iki hafta sonra 8 Ağustos'ta yaparak, İran ve Azerbaycan arasındaki tansiyonun düşürülmesi çağrısında bulunmuş ve meselenin diyalog yoluyla çözülmesi gerektiğini belirtmiştir. Ardından 13 Ağustos'ta İran'ın Ankara Büyükelçisi, bakanlığa çağrılarak kendisine Türkiye'nin rahatsızlığı iletilmiştir. Ancak Türkiye'nin bu rahatsızlığı, İran basını tarafından Hazar'a kıyıdaş ülkeler arasındaki ihtilaflara üçüncü bir ülkenin müdahalesi olarak değerlendirilmiştir.¹²⁹

23 Haziran'daki olayla ilgili olarak Hazar'a kıyısı bulunan ve "ortay hat" bölümlenmesine göre en çok paya sahip olan Kazakistan 27 Temmuz'da Dışişleri kanalıyla yapmış olduğu açıklamada bu olayı "BM normlarının ve Hazar'a kıyıdaş olan ülkelerin yapmış oldukları anlaşmaların bozulması olarak değerlendirmiş ve Hazar'da güç kullanılmasına teşebbüsün kabul edilemez olduğunu ifade etmiştir.¹³⁰ Kazakistan yaptığı bu açıklamayla Azerbaycan'a açık bir destek vermiştir.

İran Cumhurbaşkanı Hatemi, 18 Nisan 2001'de yaptığı bir açıklamayla "ülkesinin Hazar'daki ulusal çıkarlarını korumak için gerekirse silahlı kuvvetlerini kullanabileceğini ve İran ordusunun her an savaşa hazır olduğunu" ifade ederek bu olaya yeni bir boyut kazandırmıştır. İran Dışişleri Bakanlığı ise "İran'ın, Hazar'daki ulusal sektörü içerisindeki zengin petrol yataklarını koruyabilecek güçte olduklarını" açıklamıştır.¹³¹ Aslında, İran, 1994'den beri Azerbaycan'ın yürüttüğü petrol siyasetinden rahatsızlığını çeşitli politik ve diplomatik usullerle dile getirmekteydi. Fakat, Tahran, Hazar bölgesinde ortaya çıkan sorunlara ilk defa bu denli (askerî) bir reaksiyon vermiştir.

¹²⁷ İbragim Mamedov, "İgri Bez Galstukov: Itogom Geopolitiçeskogo Pasyansa, Razlojennogo Na Kaspîi, Budet Formalnaya Vstreça Prezidentov", *Echo Gazetesi (Bakü)*, 7 Ağustos 2001.

¹²⁸ Bu konuda bkz. Mehmet Binay, "Hazar'da Paylaşım Kavgası" <http://www.mtvmsnbc.com/news/96416.asp>, 27 Temmuz 2001.

¹²⁹ "Türkiye Hazar Denizi'ne Karışmak Yerine İç Krizlerini Çözsün", *Entehab Gazetesi (Tahran)*, 16 Ağustos 2001 (BYE Tercümesi).

¹³⁰ "Gazaxıstan Azerbaycana Destek Verdi", *Kaspi Gazetesi (Bakü)*, 28-30 Haziran 2001.

¹³¹ "İran Zayavlyayet o Gotovnosti Zaşitit Svoji İnteresı Na Kaspîi", http://www.caspian.ru/lenta.cgi#3805_07 Ağustos 2001.

Hazar'da Boru Hatları Mücadelesi ve Çevre Sorunu Tartışmaları

Hazar'da statü ve kaynakların paylaşımı gibi sürekli gündemde olan sorunların yanısıra bir diğer sorun Hazar'ın ekolojisidir. Hazar'da mevcut paylaşım sorunları ile beraber telaffuz edilen ve boru hatları projeleri ile anılmaya başlanan çevre sorunları 80'li yılların başlarında gündeme gelmiş, ama daha sonra kıyıdaş ülkelerin bağımsızlıklarını kazanması ve büyük petrol oyununun başlamasıyla bu sorun ikinci plana itilmiştir.

Aslında zengin bir flora ve hayvanatına sahip olan Hazar'da çevre kaygıları önemli dayanaklara sahip olacak niteliktedir. Ancak bu su havzasında çevre sorunlarını gündeme getirenler bunu bir politika argümanı olarak kullanmakta ve bu konuyu ileri sürerek diğer bir mücadelenin yürütüldüğü alan olan boru hatları tartışmalarında üstünlük sağlamayı arzulamaktadırlar. Zira Hazar'da kaynakların paylaşımı kadar, elde edilecek petrol ve doğal gazın Batı pazarlarına ulaştırılması da oldukça önemlidir.

Hazar'ın hukuki statüsünün belirlenmesi hem de Hazar bölgesi enerji kaynaklarının Batı pazarlarına taşınmasını sağlayacak boru hatları açısından da önem arz etmektedir. Statü sorununun sonucunun direkt olarak etkileyecek olan boru hatları projesi için mücadele eden ülkelere başta Türkiye ve Rusya'nın yanısıra; İran, Pakistan, Çin, Japonya, Ukrayna, Gürcistan, Ermenistan, Bulgaristan, Yunanistan, ABD ve AB bu konuda değişik senaryolar ileri sürmektedirler.

Rusya Federasyonu ve İran, Azerbaycan'ı Hazar'ın kaynaklarının kullanılmasında hassas ekolojik dengeleri gözetmemekle suçlamaktadır.¹³² Ancak bu ülkeler "ekoloji" sorunlarını sadece, Batı çıkışlı petrol ve doğal gaz boru hatlarını engellemek için bir "sebep" olarak hatırlamaktadırlar. Rusya, Trans-Hazar gibi "Batı çıkışlı" petrol ve doğal gaz boru hatları gündeme geldiğinde "Hazar'ın ekolojik sistemi" ve bölgenin "sismik aktifliği" gibi tezler ileri sürerek bu projeleri engellemeye çalışmaktadır.¹³³ Ancak, Rusya'nın her defa ileri sürdüğü Hazar'ın ekolojik yapısının zarar göreceğine yönelik endişeleri çok da inandırıcı olmamaktadır. Zira SSCB döneminde Hazar'ın kirletilmesinin en büyük sorumlusu yine Hazar petrollerini hiçbir tedbir almadan kullanan Ruslar olmuşlardır.¹³⁴

Rusya ve İran, bir yandan Hazar'dan geçecek petrol ve doğal gaz boru hatlarına karşı çıkarken diğer yandan da Hazar petrollerini Rusya-

¹³² "Four Caspian States Sing Accord for Partial Division", New Europe, 17-23 Kasım 1996.

¹³³ "Status Kaspiya (Pazisiya Zainteresovannix Gosudarstv)", www.caspenenergy.com/framer.html, No: 3, 2000.

¹³⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz: Sinan Oğan, "Azerbaycan'da Sovyetlerin Uyguladığı Sanayileşme Politikalarının Çevre Üzerindeki Tesirleri" Kubbealtı Akademi Mecmuası, Haziran 1992 .

Kazakistan-Türkmenistan-İran yoluyla Fars Körfezi'ne indirmeyi planlamaktadır. Genelde İran, Hazar petrol ve doğal gazını Batı pazarlarına ulaştırarak en elverişli güzergâhı kendi topraklarında görmektedir.¹³⁵

Rusya ve İran'ın, Hazar'da önem verdiği (veya verir görüldüğü) Hazar'ın eko-sistemi aslında sakınca teşkil edebilecek niteliklere ulaşmaktadır. Bu ülkeler, Hazar'daki kirliliğin ve özellikle de petrol kirliliğinin, "mersin balığı" ve "havyar" üretimini tehdit edecek boyutlara vardığını savunmaya başlamışlardır. Örneğin, İran Balıkçılık Bürosu tarafından yapılan bir açıklamada, petrol sızıntıları, kimyasal ve diğer sanai atıklar nedeniyle 1990'dan beri aşırı kirlenen Hazar'ın, çok yakın bir gelecekte Karadeniz'in durumuna düşeceği ifade edilmiştir.¹³⁶

Hazar, aslında sadece petrol ve doğal gaz kaynakları itibarıyla değil ve hem de zengin balık çeşitleriyle ve değerli havyar üretimi açısından da önem kazanan bir bölge niteliğindedir. Günümüzde bir ton havyarın bir ton petrolden 20 bin defa daha pahalı olduğu göz önüne alınırsa Hazar'da biyolojik varlıkların korunmasının önemi daha iyi anlaşılacaktır.¹³⁷ Ancak çevre sorunu endişesi statü ve boru hatları oyununda bir araç olmadığı sürece bir anlam kazanacaktır.

Hazar'da Silahlanma Yarışı

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Hazar Denizi kıyısında yeni bağımsızlığını kazanmış cumhuriyetlerle beraber ortaya çıkan ve diplomatik kanallarla yürütülmesine üstünlük verilen paylaşım ve statü sorunu, bölgede yürütülen mücadeleye paralel olarak yerini askerî çözümlere bırakma eğilimi göstermiştir. Bu ise ciddi bir güvenlik sorununun bulunduğu Hazar'da silahlanma yarışını da beraberinde getirmiştir. Kıyıdaş ülkeler her ne kadar sorunların çözümünde diplomatik kanallara üstünlük verilmesinin önemini ve Hazar'ın silahsızlandırılması gerektiğine yönelik açıklamalar yapmalarına rağmen Hazar'daki petrol ve doğal gaz yataklarını olası bir komşu tecavüzüne karşı korumak için mevcut deniz güçlerini güçlendirmek için yoğun bir çaba içerisine girmişlerdir. Bu çabanın özellikle İran

¹³⁵ "Zaçem Tegeranu Konfliktu Na Kaspîi?", <http://www.neftegaz.ru>, 23 Ağustos 2001; Sergey Gribov, "İran Nagnetaet Napryajennost Na Kaspîi, Ştobi Povernut Kaspîiskuyu Neft k Persidskomu Zalivu", <http://www.rusegergy.com/caspianregion/a16082001.htm>, 16 Ağustos 2001; "İran Ne Smojet Pobedit v Kaspîiskom Dele", Zerkalo Gazetesi (Bakü), 23 Ağustos 2001; Afanasij Sborov, "Kaspîi Doljen Stat Zonoy Mira", Komersant Gazetesi (Moskova), 29 Eylül 2000.

¹³⁶ Cenk PALA, "Boru Hattı Oyununda Bitmeyen Oyun: Hazar'ın Hukuki Statüsü" *PetroGas*, Ankara, Mayıs-Haziran 2001, Sayı 23.

¹³⁷ "Transkaspîi: Geopolitiçiskiy Uzel XXI Veka", <http://www.transcaspian.ru/cgi-bin/web.exe/rus/4330.html>

silahlı kuvvetlerinin 23 Haziran'da Azeri gemilerini taciz etmesiyle başlayan olaylardan sonra daha da hız kazandığı gözlenmektedir.

Sovyetler Birliği askerî mirasından en büyük payı alan ve buna ek olarak Karadeniz'deki askerî varlığının bir kısmını da bu bölgeye kaydırarak Hazar bölgesinin en büyük askerî gücü konumuna gelen Rusya, yine de mevcut silahlı gücü ile yetinmek istememektedir. Son günlerde hızlı bir silahlanma çabası içerisine giren Rusya, Dağıstan'ı korumak için oluşturduğu 17 gemilik yeni deniz filosunu son derece modern silahlarla donatmıştır. Diğer yandan Rusya, Hazar'ın kıyısında bulunan Kaspisky, Heşterhan ve Mahaçkale'deki üslerin altyapısını yenileneceği de bildirilmiştir.¹³⁸ Hazar'da İran'ın tacizleriyle başlayan askerî gerginliğin ardından Rusya Federasyonu Savunma Bakanı Sergey İvanov, Hazar Filosu'nu denetlemeye gitmiştir.¹³⁹

Rusya, Hazar'daki askerî gücünü "uluslararası terörizmle mücadele" için yenilediğini açıklamıştır. Ancak bu açıklamaların inandırıcılığı konusunda ciddi şüpheler bulunmaktadır. Zira, Hazar'da başlayan silahlanma yarışının statü ve kaynak paylaşımı konularından kaynaklandığı ve bölgede devam eden jeopolitik üstünlük sağlama yolundaki mücadelenin bir sonucu olduğu bilinmektedir.¹⁴⁰ Hazar Denizi'nde en güçlü donanmaya sahip olan Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan ile yaptığı Hazar'ın dibinin ulusal sektörlere bölünmesi ve yüzeyinin ise ortak kullanılması yönündeki anlaşmalar ile aslında Hazar'da hiçbir engelle karşılaşmadan askerî gücünü bütün bu coğrafyada kullanabilme imkanı elde etmek niyetinden kaynaklanmaktadır.¹⁴¹

Son günlerde Hazar'da politik çözümler yerine askerî çözümlere ağırlık veren İran'ın Hazar kıyısında 4 ayrı donanması bulunmaktadır. Hazar'ın güneydoğu ve güneybatı uçlarında yer alan üslerden ilki Enzeli'dedir. Bu üste makineli tüfeklerle donatılmış 12 devriye gemisi, 25 sürat teknesi ve 11 hücum bot görev yapmaktadır. İkinci üs Noushehr kentinde kuruludur. 400 personelin görev yaptığı bu üste 4 devriye gemisi, hafif makineli tüfeklerle donatılmış 12 tekne bulunmaktadır. İran'ın Hazar kıyısındaki üçüncü üssü Bender-Gez'de 280 asker, 12 devriye gemisi ve 30 tekne, Bender Humeyni'deki üste de 10 devriye gemisi ve 25 tekne görev yapmaktadır. İran'ın hava kuvvetleri

¹³⁸ "Rusya Xezerdeki Herbi Gücünü Artırır", 525. Gazete (Bakü), 29 Temmuz 2001.

¹³⁹ "Russian Defence Chief Seeks to Develop Caspian Navy", BBC Monitoring, 10 Eylül 2001; "Glava Minbaroni Otravilsya v Rabocuyu Poездku Na Kaspıi i Severnyı Kavkaz", <http://www.strana.ru.moskow/news/#57602>, 10.09.2001.

¹⁴⁰ "Hezerde Muharibe tehlikesi Yoxdur", Bizim Asır Gazetesi (Bakü), 6 Haziran 2001

¹⁴¹ Mirza Çetinkaya, "Hazar'da Silahlanma Yarışı" Zaman, 21 Haziran 2001

de Azerbaycan'a yönelik ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Azerbaycan'a en yakın hava üssü Sardar kentindedir. Bu üste 17'şer uçaklık 2 F-5 filo-su ve Amerikan yapımı helikopterler bulunmaktadır. Bunun yanı sıra İran'ın Azerbaycan'la olası bir savaşta kullanabileceği 4 hava üssü daha var. Tahran, Hamadan, Dizful ve İsfahan'daki bu üslerde 50 adet F-4 ve F-5, 48 adet F-14 savaş uçağı vardır.¹⁴²

1992'de paylaştırılan Sovyetler Birliği'nin Hazar'daki askeri mirasından pay alan ikinci ülke Azerbaycan'dır. Zira Sovyet mirası dört yere bölünmüş ve Azerbaycan'a ise yüzde 25'lik bir pay düşmüş ve Hazar'da bu mirastan 60 civarında savaş gemisi almıştır. Bununla Azerbaycan, Hazar'da Rusya ve İran'dan sonra üçüncü büyük deniz gücüne ulaşmıştır.¹⁴⁴ Diğer yandan Azerbaycan'ın Bakü ve Mingeçevir şehrinde hava savunma sistemleri bulunmaktadır. Bu sistem içerisinde 49 adet Su ve Mig tipi savaş uçağı mevcuttur.¹⁴⁵ Gebele bölgesinde bulunan ve Rusya'nın kullanımında olan bölgenin en büyük dinleme istasyonu "Gebele" Azerbaycan Hava Savunma sistemlerine önemli katkılar sağlayabilecek kapasitededir. Son zamanlarda sık sık İran'ın hava sahası ihlaline maruz kalan Azerbaycan bu nedenle Patriot ve SS-300 füzeleri alarak hava savunmasını kuvvetlendirmek istemektedir.¹⁴⁶

12 Aralık 1995 tarihinde BM tarafından kabul edilen "sürekli tarafsızlık statüsü"yle ancak sınırlı sayıda ordu ve askeri donanım bulundurabilen Türkmenistan, SSCB'nin dağılmasından sonra Hazar'daki Sovyet askeri varlığı sadece Azerbaycan ve Rusya arasında paylaştırılmıştı. Rusya lehine yüzde 25'lik hakkından feragat eden Türkmenistan bu mirastan bir pay almamıştı. Hazar'daki askeri donanmasını sıfırdan kurmaya başlayan Türkmenistan özellikle Ukrayna ve Rusya'dan alacağı silah ve hücumbotlarla Hazar'daki deniz gücünü ve hava kuvvetlerini güçlendirmeye çalışmaktadır. Bu amaçla Ukrayna ile silah (hücumbot) alım anlaşmaları imzalayan Türkmenistan bu hücumbotları hem de Hazar'daki Türkmen petrol ve gaz yataklarının korunmasında kullanacağını açıklamıştır. Ukrayna'dan 20 adet Sahil Muhafaza gemileri (10 adet 40 tonluk ve 10 adet 8 tonluk gemiler) almak istemektedir.¹⁴⁷ Türkmenistan diğer yandan hava gücünü de

¹⁴² "İran, Hazar'a asker yığıyor", Sabah, 15 Ağustos 2001

¹⁴³ Dört kıyıdaş ülkeden Kazakistan ve Türkmenistan kendi arzuları ile bu paylarını Rusya lehine feragat etmişler, Azerbaycan ve Rusya ise bu mirası paylaşmışlardır.

¹⁴⁴ Yeni Musavat Gazetesi (Bakü), 11 Eylül 2001

¹⁴⁵ N. Aliyev, "Oceradnoy Ültimatum", Exo Gazetesi (Bakü), 28 Temmuz 2001.

¹⁴⁶ "İran Müharibe Hazırlaşır", Yeni Musavat Gazetesi (Bakü), 3 Ağustos 2001.

¹⁴⁷ "Devyatıy Val Protivostayaniya", Nezavisimaya Gazeta (Moskova), 21 Ağustos 2001.

güçlendirmek kararındadır. Bu amaçla otuz adet SU 25 tipli savaş uçağını Gürcistan'da modernize etme çalışmalarını sürdürmektedir.¹⁴⁸

Hazar'da coğrafi olarak en büyük paya sahip olan Kazakistan Hazar'daki Sovyet askerî mirasından kendi rızasıyla feraget etmesi sebebiyle fazla bir askerî güce sahip değildi. Ancak Hazar'da gerginleşen ortamda Kazakistan, özellikle Rusya ve Türkiye'den aldığı hücum botlarla bir deniz filosu oluşturmaya çalışmaktadır. 1997'de Sınır Muhafız Gücü oluşturan Kazakistan 1998'de ise "Bars" ismini verdiği özel bir deniz muhafız birliği kurmuştur. Bugün Aktau ve Atırau limanlarında 10 adet hücum bot, 3 adet Mi 8 ve 6 adet Mi 2 helikopter ile üç bin asker bulunmaktadır.¹⁴⁹ Diğer yandan Kazakistan 1996'da Rusya'dan 1996'dan 5 adet sahil güvenlik gemisi almıştır. Ukrayna ile Kazakistan arasında deniz kuvvetleri için değişik silahların alımı ile ilgili görüşmeler de sürmektedir.¹⁵⁰ Kazakistan'ın özellikle Türkiye ve ABD ile işbirliği yaparak deniz gücünü artırmayı hedeflediği düşünülmektedir.

Sonuç:

Zengin hidrokarbon kaynakları ve yeni jeopolitik konumu ile Hazar Denizi Avrasya coğrafyasının en önemli bölgesi konumundadır. Bu sebeple Hazar havzası, nüfuz mücadelesinin en sert geçtiği bölgelerin başında gelmektedir.

Hazar'da bir türlü çözüme kavuşturulamayan "statü" sorunu, aslında bölgesel ve uluslararası çapta yürütülen jeopolitik üstünlük mücadelesinin bir neticesidir. Zira belirlenecek statü bir çok konuyu da aydınlığa kavuşturacaktır. Boru hatları güzergahları, kaynakların paylaşımı, ekolojik dengeler ve jeopolitik kazanımlar statü sorununun nasıl halledilmesine bağlı olarak şekillenecektir.

Yeni jeopolitik düzende yaklaşık on yıldır uluslararası bir mücadeleye sahne olan Hazar'daki statü tartışmalarında bugün gelinen nokta oldukça farklı bir şekil almıştır. Zira bir çok ülke başlangıçta savundukları fikirlerden vazgeçmiş, bazıları ise karşılıklı tavizler vererek anlaşmaya varmışlardır. Özellikle Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan bu konuda oldukça önemli mesafeler katederek deniz dibinin ulusal sektörlere bölünmesi ve su yüzeyinin ise ortak kullanımı konusunda belirli bir konsensüse gelmişlerdir. Türkmenistan, Azerbaycan ile olan

¹⁴⁸ N. Aliyev, "Voyennie Provokatsii Na Kaspii Vpolne Veroyatni", Echo Gazetesi (Bakü), 3 Temmuz 2001.

¹⁴⁹ Agentstvo Kazakh Press, 28 Ağustos 2001.

¹⁵⁰ Vladimir Muhin, "Kazahstan Formiruet Voennno-Morskoe Sili", Nezavisimaya Gazeta (Moskova), 7 Ağustos 2001.

tartışmalı yataklar dışında bu gruba daha yakındır. İran ise en başından beri takındığı olumsuz tavrı sürdürmeye ve denizin beş eşit parçaya bölünmesi tezini savunmaya devam etmektedir. Bu sebeple eski Sovyet cumhuriyetlerinin bir şekilde anlaşabilecekleri varsayılsa bile çözümsüzlükten yana çıkarları bulunan İran'ın çözüm önerilerine sıcak bakmayacağı düşünülmektedir.

Hazar Denizi, sadece zengin hidrokarbon ve deniz ürünleri kaynakları ile değil, aynı zamanda jeopolitik konumu sebebiyle de yeni dünyanın en önemli nüfuz mücadelesi mekanlarından birisidir. Dolayısıyla, bu bölgede yaşanan nüfuz mücadelesi sadece kıyıdaş ülkelerden ibaret değildir. Uluslararası aktörlerin de faal olarak iştirak ettiği bu nüfuz mücadelesinin kısa zaman dilimi içerisinde bir neticeye varması beklenmemelidir. Hazar'da devam eden statü sorununun kısa vadede bir neticeye varması düşünülmeyişi gibi, bu coğrafi mekân her an yeni tartışma kaynaklarını ortaya çıkaracak bir potansiyeli de içerisinde barındırmaktadır.